

О. ЛАН

* * *

Стелеться сутінь вечірня,
Заплюшують очі ставки.
Радість моя надмірна,
Золоті колоски!
Ляжуть натружені люди,
Тільки з улиці крик: дітлахи.
Яке щастя, що „вчора“ не буде,
Що до „завтра“ широкі шляхи.
Сіяли гнів і розпуку,
А який поспіває врожай.
Жовтень огненнорукий,
Зеленогрудий май!
Зерном рясним та добірним
Зацвітають степи круг села.
Радість моя надвечірня
В майбутнє лягла.

М. САЙКО

ПРЯЛЯ

Як спололо сонце довгі сніжні грядки,
як цибатий вечір став палити свічки:
зашуміли прядки, закурили мички...

і цвітуть що-ночі в кислооких хатах:
сизий порох льону, пісня кострубата.

„Нитоньку веду
тонко до ладу;
нічка довга, мов повісмо,
може допряду.

Буду пряжу білувати в лузі на ріці, буду тебе споминати, серце, плачучи.	Може вернешся до мене, вишию рукав... А то кажуть старій нені: любив та не взяв.
---	---

Ой пряду, пряду
на чиюсь біду,
нитоньку веду
тонко, до ладу.
Нічка довга мов повісмо:
може допряду.

ГАНУСЯ*)

Залізний закон необхідности не знає випадковостей. Хіба випадково погнали Петлюру? Хіба випадково прийшли німці, погнали більшовиків? Хіба ще там на отаманських зборах не було натяків, що заблищить в панських руках гетьманська булава, що національна ідея, після того як виконає свою службу для панства, буде відкинена, як ганчірка, й замість неї почнуть прищеплюватися думки про єдину неподільну і що зрештою й ці думки зникнуть разом з розчавленим панством?

Але якому законіві це підлягало, як я міг це передбачити, що в занехаяному містечку буде цукроварня, на тій цукроварні буде відчинена лікарня, що за лікарку там буде Бронка й що вона буде першою людиною, яку ми з хлопцями одного ранку зустрінемо на вулиці містечка?

Вона полохливо озирнулася на всі боки. Її обличчя зблідло від страху.

— Сашко! Ось божевільний... Тебе - ж тут схоплять в три мига... Ах, боже мій, що робити?

— Та ніхто не схопить, бо ніхто мене тут не знає... — заспокоюю я Бронку:— Скажи краще, як ти тут опинилася!

Це буде потім. Бронка все розкаже. Тільки не тут, не на вулиці...

— Ідіть до річки... городами до кладки... за годину я вас знайду. Дорога до річки повз кладовище.

Дерев'яний паркан на три чверті розібрали мешканці на паливо. Похилилися хрести над могилками, густо заросли кущі бузка, висока соковита трава вкрила стежки. Забули живі про своїх небіжчиків...

— А ну, хлопці, чи не спочинемо тут, біля мерців?..

Вабить зелена трава, тїнь від дерев. Тихо, спокійно, затишно.

Дивлюся на білі легенькі хмарки.

Снуються в голові думки...

Десь тут поблизу, в однім з будинків Гануся... Ми з хлопцями тут... а вона не знає...

Як самітньо на кладовищі! Нікого немає...

А чи й справді нікого? Що - ж це чути? Плач, чи спів? Підвожуся й поволі йду, звідки голос доноситься.

За зеленим горбочком, крізь кущі бузка, бачу чорну жіночу постать. Схилилася над могилкою, вкритою зав'ялими вінками та злинялими стрічками й співає тихо, мов розмовляє з небіжчиком:

Люлі, люлі...

Як засвищуть кулі,

*) Початок № 7 — 8 „Чер. Шлях“. 1926.

Заїрже твій кінь,
Спи собі любенько,
Одпочинь тихенько...
Спи та одпочинь...

Хто - ж заснув навіки під цим горбочком?
Для кого ця пісня журна? Хто він — невідомий: друг, чи ворог?
Мабуть, свистіли колись і над твоєю головою кулі, колись твій
кінь, іржучи, поривався до гарячого бою, де костомаха справляла свій
танок. Дзвеніло круг тебе залізо, зрошалася під тобою земля червоною
кров'ю... сипалися удари на тебе, наносив і ти їх... Кому? За що
ти бився? За що проливав свою та чужу кров?
І все це минулося для тебе. Ти спиш... одпочиваєш...

Ходить вовк ярами,
В'ється крук над нами,
А тебе нема...

Не на тебе, на іншого чекає вовк. Іншим лихо віщуватиме чор-
ний крук... Життя, боротьба кривава не спиняється. Ой, як давно
вона розпочалася! Ой, як довго ще триватиме... Та вже без тебе...
Бо вже тебе нема...

Тільки жаль по тобі зостався... Тільки пісня журна... Жаль
в тих, хто колись любив, а може ще й досі любить... Кого може й
ти любив.

Тирса хай шепоче,
Що собі захоче...
Я присплю сама...

Яка журна пісня... скільки горя в ній заховано, у тій, хто зали-
шився над цим горбиком...

А скільки їх, цих горбиків, по всій Україні?

Колись одважні, безстрашні, завзяті, мов степові орли, лежать
тепер під ними, навіки закривши очі.

Але чия рука тобі вкоротила віку?

А - а - а - а - а - а
Я присплю сама...

Задзвеніли невимпані сльози в останніх словах пісні. Неначе
стогін зо дна душі глибокої, вирвалися останні ноти жіночого голосу
і враз я пізнав його.

— Гануся!

Повними гідности рухами вона підводиться...

В чорній сукні, що широкими складками ховають її стрункий
стан, зажурено - спокійна, з цілком новим виразом обличчя, вона зов-
сім не подібна на стару Ганусю... на мою...

Тихенько підійшли Максим з Данилом і стали віддаль.

— Довелося таки нам зустрітися, Ганусю...

— Довелося...

Голос сумний, без життя...

— Ми не перешкодили вам? Вибачте...

Суворо, майже грізно дивляться Ганусині очі...

— Я в жалобі... серце жалем сповнене... тут брат мій лежить... забитий вашими...

Данило тихенько зідхає...

— Боротьба... — соромливо зауважує він: кому як доля присудить...

— Воно конечно... додає тихенько й Максим: брата, чи там нареченого тяжко втратити. І скільки тепер сліз летиться. Ви кажете, наші його вбили... А якби він був живий, він-би наших убивав і тоді-б не ви, а хтось інший журився...

Уста Ганусині кривляться в гірку осмішку:

— Він ваших не вбивав... Розумієте... не вбивав. Його за те вбито, що він українець.

Похмуро й неймовірно дивиться на Ганусю Данило.

— Дивуетесь?... Двоє їх братів у мене було. Один і тепер залишився. Колись у війську Петлюри служив... з вашими бився, Україну визволити хотів... Той живий...

— Знаємо, як визволяли... — різко перебиває Данило: — Панів визволяли, не Україну... — й очі йому запалюються...

— Усього бувало... — вступається Максим, щоб якимось згладити вражіння від занадто різкого Данилового тону: — Конечно, як хто сознательний...

Гануся дивиться на Данила.

— Він мабуть не менш од вашого ненавидів панів... Він був молодий, гарний, гарячий... як ви... до боротьби з панями кликав... і ось лежить тепер під цим горбочком... не панями, а вашими забитий...

Коротка, але сумна історія. Як відступали більшовики, наскочив на містечко Андрій, старший брат Ганусі з своїм загоном. Весь день козаки Андрія хазяїнували в містечку, бешкетували... І весь день Дмитро, молодший брат, умовляв козаків бешкет припинити. Зустрілися ввечері брати у батьковій хаті. Один — гість — переможець, герой... другий — хазяїн — мовчазний, похмурий...

— Поженем геть кацапів... слава Україні... — вигукував Андрій.

— Слава! — підхоплювали гості.

Тільки Дмитро не поділяв загальних веселощів. Похмурий та не-веселий сидів він увесь час.

— А ти що, за товаришами журишся? — не витримав старший брат...

— Журюся, що пани повертають... — відповів Дмитро. Суперечка розгорілася... Вхопилися до зброї, шаблями брязнули. На силу розвели... Та все-ж не заспокоївся Андрій. Звелів свого брата заарештувати, щоб серед козаків, мовляв, не було поговору...

А тим часом знову більшовики наскочили...

Втік Андрій з своїми хлопцями... Дмитро у в'язниці лишився... Почали більшовики вже по хатах ходити, контр-революцію вишукувати. Прийшли до Андрієвої хати, а того й сліду немає. Вхопили батька, на двір вивели й розстріляти зібралися. А тут Дмитро нагодився, тільки що з тюрми його випустили. Почав умовляти... не допомагається, і його

до стінки поставили: всі ви, кажуть, одного роду, племені. Робітники з заводу позбігалися, свідчили, що не був він у Петлюрівському війську. Не повірили:

— Чому - ж він петлюрівською мовою балакає?

Всіх в штаб повели. Батька довели, а Дмитра по дорозі червоногвардійці зустріли, почули, що по - українському говорить, і на вулиці розстріляли.

— А він за більшовиків стояв, — сумно закінчує Гануся: — єдина провина, що українець.

Потемніло Данилове обличчя, ще більше насупилися брови, нижче на груди голова упала.

— Трапляється, — тихенько промовив Максим...

— Трапляється, що Україна нещасна... Це ви хочете сказати? — запитує Гануся: — Та хто - ж цьому винний?

— Воно, конечно, у нас тільки один ворог — пан. Це кожний, хто сознательний...

— Так не пани - ж Дмитра вбили, — перебиває Гануся: — а ваші. Ті, у кого на прапорі „спокій хатинам“. — Гануся з гірким сарказмом дивиться на мій бік. — Проти палаців і Дмитро боровся, та на лихо він українцем родився... Як українець, що прав своїх не хотів позбутися, і вмер.

— Конечно, неприємно... — почав Максим...

— Неприємно! Тільки неприємно? Це жах. Гине Україна, гине. Була колись Україна, була ідея висока, чиста — національної волі. І що - ж сталося? З одного боку пани, що несуть українську культуру і душать трудящих...

— Та ще як душать... — додав Данило...

— З другого боку більшовики, що, ніби - то, несуть визволення трудящим і нищать нашу культуру, нищать Україну.

— Це не так, Ганусю...

— Не смієш мені цього говорити... Ось могила брата мого про це свідчить... Та хіба вона одна, ця могила? Хіба мало народу загинуло тому тільки, що говорили українською мовою? Бути українцем, це - ж — найтяжча контр - революція...

— Адже - ж ми теж українці, проте... — пробує вставити слово Максим.

— Ви... українці... — перебиває його Гануся: — Ви ховаєтесь по лісах, ви б'єтесь з гетьманцями, як билися з Петлюрою. Але коли ви переможете, знаєте, що з вами буде?

Кріпне голос Ганусі, непримиренної ворожнечі повне кожне її слово.

— Ваші „товариші“ з Москви вас перших постріляють, як Дмитра, коли ви німців та панів поженете... І буде замість українського пана, чи німецького салдата, панувати московський чекіст, який позачиняє українські школи, спалить українські книжки, заборонить українську мову, знищить українську культуру. Ви гадаєте, що боретесь за визволення трудящих України. За національне російське ярмо ви боретесь. Прийдуть москалі, заберуть у хахла хліб, а його оголосять контр - революціонером.

— Так по - вашому йти за гетьманом? — Очі Данилові запалюються недобрим світлом.

— Гетьман — ворог України, — відповідає Гануся: — Але й ви теж вороги її. Ви прокладаєте шлях до національного рабства, ви слуги російських окупантів, з якими вона розправиться при першому вашому опорі. Але ви може й не схочете робити цього опору й будете разом з товаришами тягнути у ярмо український нарід. Ви — яничари...

— Це, Ганусю, не так...

— Це так. Дмитро цього не розумів. Він і заплатив... своїм життям...

— Це не так...

— Не так, що більшовики — такі ж вороги Україні, як і гетьманці? Не так, що сердечна Україна гине, що разом з нею гинуть найкращі її сини? Що над усім панують дрібненькі, паскудненькі інстинкти голодної сліпої юрби, яка навіть ніколи не оцінить тієї офіри, що для неї приноситься? Колись ти убив орла, щоб врятувати мишу. Чи не це ж і тепер ти робиш? Ось він в могилі — орел... А на його місце прийшли сірі, маненькі миші, що ховалися по своїх норах.

— Це, Ганусю, не так...

— Годі! — Гануся нетерпляче махає рукою.

Мовчить кладовище. Мовчать мерці...

Низько спустив Данило голову на груди. Щось думає. Щось говорить йому мовчазна могила молодого Дмитра. Пішов геть... нахилився, квітку зірвав, другу... цілого букета набрав і обережно, обходячи Ганусю, поклав його на могилку.

— Було три брати, — роздумливо промовив він: — всі діти одного батька, однієї матери... Напали на них розбійники... в колотнечі не розібрався старший, зарубав меншого... А все братами zostалися... Поміж живими нема ненависти... тільки жаль та горе...

Гостро на нього дивиться Гануся, ніби сказати щось хоче...

А Максим серйозний став:

— Правильно, Данило, кажеш: братами були, братами й помremo, бо всі ми діти одної сім'ї трудящих. Якби не пани, то й цієї могилки нашого брата не було-б. Од панів все...

— Так... од панів... — луною озивається Данило.

— Мабуть десь пани і нам могилки вже готують. Виходить, нема чого нам журитися... Тільки... я так думаю, над нашими могилками не буде кому й поплакати... Га, Сашко? — з сумною нашішкою звертається до мене Максим.

Дивлюся на Ганусю. При останніх словах вона робить різкий рух... Потім несподівано:

— Чого ти тут?

— По справах.

Гануся сумно хитає головою.

— Я знаю твої справи, Сашка.

Ми тихесенько йдемо стежкою. Максим з Данилом попереду, ми ззаду.

— Сашка... — голос Ганусі нерішучий. З запитанням дивлюся на неї.

— Я хочу просити тебе... Тікай звідси...

— Чому це?

— Так.

Нахилиється, зриває кілька травинок і починає їх з'язувати.

— Травицю питаєш?

Личко Ганусине серйозне, поважне. Спинається, розпускає з'язані стеблинки. Тепер вони являють з себе два кільця: одне в одному. Промінь осмішки на мить освітлює Ганусине личко.

— Сашка... Тебе тут всі знають...

— Хто всі?..

— Так... всі... в газетах пишуть.

— Ну і...

— Зроби це для мене... Зроби це... і раптом замовкла.

— Сашка... я не хочу більше могилки... Не хочу, щоб серед них і твоя була...

— Ну так що-ж?

— Зрозумій же це, Сашка. Я не хочу твоєї могилки... Тікай скоріше... ти мусиш жити, мусиш...

— Не збираюся помирати...

— Тебе уб'ють тут... А ти не смієш помирати.

— Чому не смію?

— Так... я скажу тобі... все скажу... хочеш...

— Хочу.

— А послухаєш?

— Не знаю.

— Сядьмо.

Сіли на узгір'ю. Перед ними луки, далі річка... Видно кладку, що підходить до двору, де стоять великі будівлі, мабуть завод... Питаю в Ганусі, що це за завод.

— Це цукроварня.

— І лікарня тут?

— Тут...— після павзи відповідає Гануся, і я помічаю, що обличчя її насторожується.

— А тобі нашо лікарня?

— Так...

Гануся підозріло дивиться на мене. Щось нового є в її обличчю. Немає того безжурного, дівчачого, що колись веселими іскорками бризкало. Відбиток тяжкої турботи наче лежить на ній. Навіть рухи стали не такими різкими, поважнішими... Очі дивляться, наче в середину, наче придивляються до самої себе...

Я чекаю, що Гануся почне говорити, але раптом обличчя її стає недобре, чуже. Вона дивиться в бік кладки, де Данило й Максим розмовляють з якоюсь жінкою в блакитному убранню.

— Це Бронка...—кидає Гануся:— Як я її ненавижу...— й Гануся кулиться, наче їй одразу зробилося холодно.

— Вони знають її?—голос Ганусин, як слідчого.

— Так... знають... а хіба що?

— Виходить, і ти знав, що вона тут?..

— Не... зовсім.

— А чому ти питав, де лікарня? Ти знав, що вона там живе... ти до неї йшов.

— Я випадково стрів її тут у місті. Вона запрошувала до себе... ну і...

Гануся низько нахилиє голову.

— Ну то йди... до неї... Прощай... Я тебе затримувати не хочу... — Раптом підводиться...

— Ганусю! Ти - ж хотіла говорити зо мною.

— Перехотілося...

— Чому так? Невже тільки тому, що...

— Тебе чекають... А ти - ж був колись такий кавалер...

— Чи тобі не сором, Ганусю?

Хочу підійти до Ганусі, але вона криком мене спиняє.

— Не підступай!.. Чого тобі від мене треба? Хіба ти мені не ворог?

— Але тільки хвилину тому ти не вважала мене за ворога...

— Це брехня! Тебе я завжди мала за ворога. Чуєш... Завжди...

Її слова б'ють, як удари хлиста. Образа заливає мені щоки кров'ю, і я стримано тихо запитую:

— Навіть, коли ви цілували мене?

— Не смій мені нагадувати... — Ганусині очі палають ненавистю: Я від сорому згоряю, згадавши про це... Ти мені... гидкий... Чуєш? Ти... зрадник... убивець мого брата... і Гануся хутко ховається за деревами кладовища.

*

Максим казав правду. І я не багато встиг зробити. За те до сходу начитався газет, надивився на нову уніформу державної варті, позаздрив трохи на їхні коні.

— Не журись... заспокоював мене Максим: все наше буде.

Його слова викликали у мене цілу низку планів. Але треба було ще днів зо два перебути у містечку: ознайомитися з розпологом установ, довідатися про розпорядки, численність варті, побачити в обличчя отамана загону... Та хіба мало було серйозних, резонних причин, щоб ще залишатися?

На цей раз навіть Максим не заперечував.

Бронка запропонувала ночівлю в своїй хаті.

Данило над вечір перевів наші коні в двір лісника, що його хата стояла край містечка, а коли на небі засвітили зорі, ми сиділи у Бронки.

Принесли свіжого сіна, заслала Бронка чистими простиралами. Пішли хлопці до річки лісову грязь пообмивати, повечеряли та й спати полягали. А ми з Бронкою в другій хаті посідали.

Не помітили, як сутінки змінилися на чорну ніч.

Хтось чорний в хату зайшов, на очі чорну пов'язку накинув... не видно стало... темно... Зате яскравіші спогади.

Згадує Бронка. Своє згадує. Як ми вперше зустрілися, як далі зустрічалися. Побожність до минулого в Брончанім голосі. Чую, що і в мені хоче розбудити ті спогади, відживити колишнє... В темноті одгадую, як вона ближче до мене горнеться й тихенько, щоб не образити, я одсуваюсь.

Невже вона не забула старого? Невже ще не пережила минулого?

Ні, це не були жарти, принаймні, що до неї... Бронка оповідає, як вона мучилася, коли помітила, що я почав від неї відходити. Не

через образу, не через самолюбство; ні — вона щиро кохала мене. І тому, що кохала, відступилася. Думала, що скоро це у мене перейде й знову до неї поверну. Знала бо, що та друга не на довгий час затримає мене біля себе.

— Я не помилилася? — Тоненька рука Бронки спадає на мое плече: — Скажи, правду я кажу?

Невже Бронка не відчуває, що може й тепер я біля неї тільки за для надії завтра, післязавтра, через тиждень, коли не говорити, то побачити „ту другу“? Що мої ризиковиті плани в значній мірі будуться тому, щоб „та друга“ побачила, що не всі „орли повмирали“?..

Що мені сказати Бронці? Що не розбудить вона мого почуття до неї своїми спогадами, що тягне мене не до неї, не до Бронки, що готова засипати мене своїми пестощами, а до тієї другої, що нанесла мені тяжку образу.

— Дивись... всі тебе покинули... — шепоче Бронка; і я чую її гарячий подих на своїй щоці: — я знаю, що жорстоким зробилося твоє серце, та я розм'якчу його. Скажи слово, дозвоь тільки, як тїнь піду за тобою, лікувати буду твої рани душевні. А коли ворожа куля, чи шабля поранить твоє тіло, чи кого з товаришів твоїх, я-ж — лікар, не буду зайва. До кінця життя свого хочу бути з тобою...

Як тихі морські хвилі, то підіймаючись, то спускаючись, шепоче Брончин голос. Я неначе бачу, як глибокою ширістю світяться прекрасні Брончині очі... Колись я так любив цілувати їх...

— Що-ж ти мовчиш? Ну скажи... Ти не любиш мене, ти кохаєш другу?

І потім:

— Ні, тільки не це... Я так намучилася... Сльози в Брончинім голосі. Вони гарячими краплинами падають мені на руку, зрошають мені щоки дрібною росю.

Немає колишнього почуття до Бронки. Але мені шкода її, як дитину... Я хочу заспокоїти її, притягаю до себе, пещу її коси... А вона притулилася личком до щоки моєї й тихенько плаче... душу одводить...

В снігах стукіт... Хочу зірватися з місця... Та Бронка не чує... Вона міцно притулилася до мене, вся увійшла в свої переживання. Хочу одірвати її від себе, але вона ще щільніше до мене горнеться... Щось клацнуло в снігах і раптом з гроком розчинилися двері.

— Ви дома, Бронко?

Не одриваючись від мене, Бронка підводить голову.

-- Хто це?

В ту-ж мить сніп світла електричного лихтарика падає на нас...

— Вибачте, — несеться з темноти насмішкуватий, такий відомий мені Ганусин голос: я й не гадала, що можу вам завадити... аджеж ще не пізно...

Бронка хутко встає.

— Де сірники? — голосно звертається вона до самої себе. Я й не помітила, що вже темно.

— Ще-б пак, — весело підхоплює Гануся.

Дзвенить скло ляmpi. Довго витирає Бронка сірника. Нарешті кімната наповнюється ясным світлом ляmpi.

Гануся уважно роздивляється на розтріпану Брончину зачіску, на вохкє від сліз обличчя. Світло падає й на Ганусю. Так, я не помилився. Щось нового є в її виразі... Цей вираз я так часто бачив... ось тільки не можу пригадати, де саме.

А Гануся вже переводить свій погляд на мене.

— Здоров був удруге, Сашка... — спокійно вітає вона мене: — властиво, я до тебе йшла.

Чомусь мені неприємно, що Гануся при Бронці говорить мені „ти“. Та й одразу тривога за провал помешкання заворушилася десь.

— Як же ви довідалися, що я тут?... — не зовсім рішучим голо- сом запитую я. Бачу на Ганусиних устах іронично-призирливу усмішку.

— Не турбуйся, Сашка. Тебе (наголос на тебе) тут ніхто не бачив, сама я довідалася... Мені травиця сказала... Гануся сміється штучно-веселим різким сміхом.

— Навіщо вона так сміється?—питаю я у себе.

— Прийшла докінчити з тобою розмову... звичайно, якщо Бронка тобі не заборонить... Ви дозволите?—зневажливо звертається вона до Бронки.

— Дозволяю, — в тон їй відповідає Бронка. Вона опускається на канапу й устромляє на мене запитливий погляд.

— Мені здається, ми нашу розмову закінчили. Говорити нема про що... Адже-ж ваші останні слова я добре пам'ятаю...

Гануся випрямлюється:

— Я не відмовлятися прийшла від них. Але я щось хотіла сказати тобі. Ти пам'ятаєш?

— Так... але-ж вам перехотілося...

Гануся знову сміється неприємно різким сміхом.

— А ти хіба забув мою вдачу? То захочеться, то перехочеться, то знову захочеться. А тепер я особливо вередлива стала... Я зденерована... страшенно зденерована...—Знову сміх:—і мені це вибачити можна. Ви розумієте мене?—звертається вона до Бронки.

— Здається, починаю розуміти, — поволі, окидуючи уважним поглядом Ганусю, одповідає Бронка.

— Тільки починаєте? Незабаром, значить, цілком зрозумієте...— І Гануся знову, як мені здається, не до речі гучно регоче.

В другій хаті чути шепотіння. Голосна балачка Ганусі прогнала чутливий сон хлопців.

— Хто там ще у вас?—хутко обертається Гануся до Бронки.

— А вам нащо?—суворо відповідаю я.

— На всякий випадок... Може державній варті надумаю сказати, нагороду одержати...—і знову голосно сміється. — Ви знаєте, що він коштує?—звертається Гануся до Бронки:—Ви не боїтесь, що сюди до вас прийдуть, щоб одрубати йому голову й дістати за неї аж тридцять п'ять тисяч?

Гануся з цікавістю дивиться на Бронку.

Бронка здригається під її поглядом.

— Ну, ви щось хотіли сказати?—звертаюся я до Ганусі:—Чи може вам вже перехотілося?

— На цей раз не відгадав: не перехотілося. Гануся близько підходить до мене й пильно заглядає в вічі.

— Я прийшла тобі сказати... Я хочу тебе порадувати... — Гануся роздільно чеканить кожне слово: — я вийшла заміж... Ти, звичайно, догадуєшся за кого? — Вона пильно дивиться на мене: — За твого старого друга, за... Тараса Сухого. Правда, це тобі приємна новина? Я сама перша хотіла про це тобі сказати, щоб була часом Бронка не попередила.

Бронка кидає в Ганусин бік похмурий погляд.

— Ну що-ж, ти радий, Сашка?

— Од душі вітаю вас... — в роті у мене стало сухо. Сам чую, що голос мій мене зраджує. По спині мурашки поповзли, в ногах млявість...

— Дуже дякую, — дзвіночок Ганусиноного сміху заповнює увесь мій мозок. Але якось по-инакшому дзвенить він.

— Тому ви мабуть і просили мене, щоб я тікав?

— А ось і не вгадав... не тому.

— Так чому-ж?..

— А це я тобі скажу, коли ти відповіси мені на одне запитання.

Чи може Бронку спитати?

— Питайте... — сухо відповідає Бронка.

— Добре, запитаю... Скажіть: вас Сашка любить?

Жодний м'язок не зворухнувся на Брончиному обличчю. Тільки червоною фарбою залилися щоки.

— Ви-ж дозволили вас запитати, — говорить Гануся: а самі мовчите...

— Я думаю...

— Ну... і...

— Любить...

Гануся іронічно дивиться на Бронку.

— Ви цього певні?

— Так... певна...

— Ну, а тепер ти, Сашка, скажи: мене ти любиш? — І так добре знайомий мені колісь насмішкувато-тріумфальний дзвіночок лунає по хаті.

Навіщо вона це робить? Навіщо мучить мене, Бронку, себе! Ось вона, — Бронка... сидить без кровинки в обличчю. Розкрилися її очі, тривога в них світиться.

— Ну, що-ж ти мовчиш? Боїшся правду сказати, щоб когось не образити, мене чи Янку?

Бачу, як зціпилися ніжні Брончині пучки. Аж мені боляче стало — так міцно їх стисла.

— Знаєш, Сашка... тільки орли можуть просто дивитися на сонце. Тільки люди подібні до орлів дивляться просто в вічі правді. Колісь і ти мені здавався орлом. А ну, скажи правду, любиш?

Беззвучно підводиться з свого місця Бронка. Підходить до мене...

— Скажіть їй правду. Чуєте, любий, не бійтесь. Скажіть нам правду. Я так втомилася.

Нижній у Бронки голос. Прохаючий, тримтячий. Вся її лагідна, прекрасна, ніжна душа виливається у хвилях її голосу.

— Ні, Ганусю, ви помиляєтесь, — спокійно говорю я: я не люблю вас. Як тихо враз стало...

Бронка сідає біля мене. Мені не неприємно це. Я простягаю до неї руку. Вона тихенько бере її, стискає й не випускає.

— А тепер, коли хочете, я скажу вам, що ви хотіли ще сказати...— звертається Бронка до Ганусі:— Як ви думаєте, я знаю?

— Може й знаєте...— відповідає Гануся.

— І ще скажу вам, на цей раз, як лікар, що вам нездорово тепер бути тут. Атмосфера для вас занадто хвилююча...

— Випроваджуєте мене з вашої хати?— Гануся весело регоче:— Добре, послухаю вашої поради. І так вже засиділася. Прийду— чоловік буде лаятися. Він у мене сердитий... Ну, та нічого... я йому пісеньку заспіваю, твою, Сашка, улюблену:

Зелена рута, жовтий цвіт,
Не піду за тебе, піду в світ...
Бодай тебе, любий, бог скарвав,
Як ти мене любив та не взяв...

— Прощай, Сашка.

На мить Гануся спиняється на порозі.

— Кланяється від тебе Тарасові?

І ще раз штучно веселий регіт. Ляскають двері, й Ганусі немає.

— Навіжена дівчина,— зауважує з другої хати Максим:— Просто якась божевільна. Чи вони всі у вас тут такі, товаришко...

— Залиш...— спиняє його журливий голос Данила: Не з радости та не з жиру вона така. Хіба не знаєш, скільки тепер на землі горя?.. І у кожного своє.

— Так... у кожного своє... тихенько повторює Бронка.

*

Тихо, тихо стає.

За стінами життя йде, нічне життя...

Тіні сновигають. Ліс десь стоїть... люди блукають, один за одним чатують. Будуються плани, розставляються пастки на людей... Тихо, спокійно, а чувається, що відбувається величезна трагедія, де сотні й тисячі людей участь беруть. Хтось десь плаче, а хтось може в цей саме момент з життям прощається, бореться за нього. Цілий нарід бореться, б'ється...

Стоять білі хатини, манячать білими стінами, чекають своєї долі, чекають, чим боротьба закінчиться.

А земля готова розкрити свої жорстокі обійми, щоб прогинути нові жертви. Вже готуються комусь могилки. Скрізь— у полі, в житі, в лісі, на кладовищі...

Сидить Бронка в кріслі. Очі вгору дивляться, одкинула голову на спинку, руки тонкі, білі вхопилися за поруччя. Об чім вона думає? Чи повірила моїм словам? А я—нащо збрехав? Чи може вона чекає, що я підійду до неї, забалакаю?

Гануся не хоче нових могилочок. Не хоче, щоб серед них була і моя. Чому? Адже - ж вона заміж вийшла за Тараса Сухого, за цього орла зі зграї провокаторів. Що вони тепер роблять? Краще не думати...

Тихо, спокійно здається навкруги. Завмерло наче все... І сам я немов неживий.

Скільки часу пройшло?

Лампа зачачила й загасла. На дворі вже світає... Немає сну, немає думок...

— Бронко! Ти сказала, що знаєш, про що Гануся сказати хотіла...

— Знаю... тихенько одповідає Бронка...

Я допитливо дивлюся на неї.

— Не можна їй вірити... вона...— і замовкла...

— Чому не можна вірити?

— Нічому...

Ці жінки завжди однакові... Одна одну гідні в ложці води втопити. Мені дуже неприємно, що й Бронка така. Ну ненавидить, хай, це її діло... але нащо мені говорити, що Гануся брехлива? Аджеж це неправда.

— Але ти сказала, що знаєш, про що вона хотіла мені сказати.

— Напевне знаю...

— А мені можеш сказати?..

Павза... Потім зідхання.

— Коли ти настоюєш, можу.

— Пробач мені, Бронко, але я настоюю...

— Ну нехай... слухай...

Довга павза, раптом...

Різкий стукіт у двері прорізав нічну тишу.

Вмить зникли спокій і тиша.

У другій хаті похапцем взуваються хлопці. Зірвалася з місця Бронка, вхопилася за мою руку, тримить уся.

Голосніший стукіт. Чути тупіт кінських копит на вулиці, тріщить паркан, хтось лізе.

І все настирливіший стукіт у двері.

Хочу зробити крок, але Бронка не пускає.

— Не одчиняй!..

— Оце вже, здається, доскочили,— з жорстокою іронією зауважує Максим, з'являючися на порозі. Підходить до вікна, притуляє обличчя до шкла:—І кіннота тут є, мабуть, і кулемети... от тільки гармат бракує.

— Де чорний хід?— коротко запитує Данило у Бронки.

— Даремне, брате, турбуєшся. Це-ж бандісти!.. Вони раніше за нас з тобою про чорний хід подбали.

Бронка тримить дрібною дріжжю. А стукіт чим-раз сильніший.

— Піти порозговарювати,— кидає Максим, оглядаючи свого мавзера:— Чи в тебе, Сашко, набоїв вистачить?

Я мовчки киваю головою.

Данило тим часом вставляє в ручні гранати капсулі.

— Оце добре...— привітно осміхається до нього Максим і йде до дверей.

— Пострівай...— перебиває його Данило:— Треба товаришку десь діти. Ви-б сюди стали, показує він Бронці закуток за грубкою. Як почнуть тут кулі цокати, щоб бува часом не зачепило.

А стукіт голосніший. Чути, як прикладами б'ють у двері.

В сірій імлі зовсім білим здається личко Бронки. У відповідь на слова Данила, вона хитає головою.

— Я з вами,— шепочуть її уста. Вона витягає руку й показує маненького бравнінга...

— Киньте ви це,— суворо говорить до неї Данило: — нікому цього не треба. Ставайте краще за пічку...

Тріщать двері.

Бистрим стрибком Данило в сніях біля дверей.

— Хто там?

Стукіт припиняється.

— Одчиняй!

— А хто такий?

— Одчиняй, тобі говорять!..

— Та хто ви будете?

— Одчиняй!..

— Одже-ж їй богу не одчиню,— вступається Максим: — коли будеш такий нетерплячий. Питаю, хто такий?.. Телеграма напевне? — голос його відбиває найущипливішу глузливість.

— Покинь,— штовхає його в бік Данило.

— Брось, братішка,— відповідає йому Максим: померти завжди поспієш... Давай поразговорюємо...

— Одчиняй, тобі кажуть, бо двері зламаю!..

— Ото заладала сорока Якова... одчиняй та одчиняй. А хто ви за люди? може бандісти...

— Іменем ясновельможного пана гетьмана наказую одчинити!.. — Це очевидячки надійшов старшина.

— Ну хіба я не казав, що бандісти... — голосно резонує Максим: — по-моєму й вийшло. А скажіть, як ваша ласка: якого дідька треба вашому лисому гетьманові?

Данило одштовхує Максима й підходить до дверей. Різко й чітко лунає його голос.

— Є тут старшина?

— Є.

— Слухайте: живими ми вам однаково не дамося. Але поміж нами є жінка, господиня цієї хати. Вона нічого спільного з нами не має. Одійдіть, ми випустимо її, а тоді починаймо бій.

За дверима затихло. Радяться.

Брончині пальці вп'ялися в мою руку. Чую, як колотиться її серце.

— Не піду... — шепоче вона: — я з тобою зостануся.

Тиша... Хвилина, друга проходить мовчки.

Данило підозріло оглядається.

До дверей знову підходять. Той же голос, що балакав раніше, запитує:

— Кравчук є з вами?

— Ну та й цікаві-ж ви, добродію,— відповідає йому Максим: — І нащо вам таке знати?

— Хочете вести переговори?

— Чому й ні... часу у нас багато... — погоджується Максим.

— Ну то я питаю, чи є серед вас Кравчук?

— Я — Кравчук,— встряваю в розмову нарешті й я: — Чого вам від мене треба?

— Іменем ясновельможного пана гетьмана, наказую вам зараз - же одчинити двері.

— І що тоді буде?..

— Побачите...

Максим голосно регоче.

— А скажіть, як ваша ласка, чи й ваш ясновельможний такий же дурень, як і ви?

— Пожди,— спиняю я Максима:— Ми сказали, що живими не дамося. Хочете випустити з дому господиню, щоб часом не було зайвої жертви?

— Я пропоную вам здатися.

— А коли ми не схочемо?

— Ми будемо стріляти...

— А коли ви заб'єте жінку?

— Це буде на вашій відповідальності...

— Ну й падлюка ти,— лається Максим:— настоящий гад. Скажи спасибі, що за дверима стоїш, а то так би в пику твою й плюнув.

— Будете здаватися?

— Не будемо...

Мовчання...

— А чи правда, що Кравчук з вами?— питає голос.

Чомусь вони затягують „переговори“... Це здається підозрілим.

— Ану, Данило, подивись у двір, щоб була часом...

Данило киває головою,— він добре зрозумів мене.

В той же час в кімнаті чути брязкіт розбитого шкла й слідом за тим тріщать постріли Данилового мавзера.

— Сюди!— чути його крик.

Один за одним я випускаю весь магазин мавзера в двері й вбігаю в хату. Максим і Данило стріляють в вікна.

— Цок, цок...— вліплюються кулі в стелю й стіни. Сиплеться штукатурка.

— Бронко, сховайся! Бронко...

— Трах - трах...— лунають постріли.

— Цок, цок, цок...— сиплються в вікна кулі.

— Дуже, брат, високо береш, не дїстанеш,— зауважує Максим.

— Бронко!.. сюди!..— силоміць тягну її до закутку за пічкою і в той же час чую, як тяжкий хрип виривається її з горла...

— Бронко!..

Її руки ходять ходором... вона хитається. Я підхоплюю її, чую як одразу її тіло стало важчим і несучу до канапи.

Тріщать постріли, смачно цокають кулі об стіни...

Данило тихенько підходить до мене... В руці його ще димує мавзер.

Вже так світло, що можна розібрати вираз його обличчя. З невимовним жалем дивиться він на Бронку, на її шию, з якої струмочком ллється кров. Він забув, що через хвилину, другу й його чекає така - ж доля.

— Подушку треба...— шепоче він. Обережно, мов мати, він підводить головку Бронки й підкладає під неї подушку.

Закотилися очі Брончині. З хрипом виривається дихання, високо підводяться груди... Дрібно й голосно стукотить серце.

Роздираю сорочку. Біле тіло, молоді, дівочі перси... Під лівим соском тримить живчик, часто, часто... Хрипить Бронка.

Цмокають кулі...

Ще світліше стає.

— Сашко, дай пару обоймів...— звертається до мене Максим:— є ще в тебе?...— і, кидуючи погляд на Бронку, додає:— бідна дівчина...

Знову тріщать постріли... знову цмокають кулі... Все злилося в один неясний гул. Але голосніше за все стукотить серце Бронки.

— Бронко!..— не чує, не бачить...

Важко дихає, бідна... булькотить щось у неї в грудях. Стукіт серця зливається в дрібну трель... Набере повітря... розкриє широко нетямуші очі, затримтять руки й замовкне... і знов щось забулькотить в грудях...

Я бачу, як синіють нігті на руках у Бронки, пучки вже стали холодні... і рука холодна до ліктя... потім вище й вище... Ще сильний видих... ще частіше забилося серце, але не так вже сильно. Частіше й слабше стає його бій. Здригнулося Брончине тіло й заспокоїлося.

Що це— сонце зійшло? Наче промінь світла пройшов на Брончиному обличчю. З блідо-рожевого воно стає жовто-восковим, неживим... закотилися очі... виширилися зуби...

Трах-трах...— лунають постріли...

Цок-цок-цок— впиваються в стелю кулі.

— Бронко, Бронко!..— кричу я.

— Вже не почує...— сумно говорить Данило:— Закрийте їй очі...— і лагідно-соромливо додає:— вам це належить зробити.

— А ну, обойми?— питає Максим.

Віддаю останню.

І знову: трах-трах...

— Прощай, Бронко...— кажу я, закриваючи їй очі. Ех, хоч-би заплатити за твою смерть. Але в моєму мавзері лише одна куля... для себе.

— Ну що-ж... мабуть так судилося, щоб збулося твоє бажання— до кінця бути зо мною. Тільки не так ти, бідна, уявляла, як воно вийшло...

Замовкли постріли. Тихо чомусь стало... чому так тихо?..

— Ех, Бронко, Бронко...

І раптом двері в сінях вилітають під напором кількох дужих рук... Я не ворухаюся. Остання куля ще є в моєму мавзері.

Од страшного гуркоту захиталися стіни, з дзвоном повилітали рештки шибок. Зойк і крики в сінцях.

— Наворачивай їх, сукиних синів— гримить Максимів голос.

І знову вибух.

— Ну, здається, пора... Прощай, Бронко...

Підвожу мавзера до голови...

Але що це? Один за одним два вибухи вже на вулиці й слідом за тим голос Максима:

— Ну, гайда, Сашко... на вилазку...

Кривавий туман засліплює очі. Життя, чи смерть, чи не однаково? Прощай, життя!..

*

Свище вітер в вухах. Коні—як птахи. Що-раз ближче й ближче ліс, рідний, свій... І що ближче він насувається, то жвавіше починає битися серце... Тьмяніший стає образ бідної Бронки, сильніше охоплює жадою життя. Ось і гущавина лісу...

Максим стрибає з коня.

— Мабуть, зліземо. Тут пішки краще.

І через хвилину додає:

— Трохи таки не вскочили...—Потім грозить кулаком вбік містечка:—а дівчини я вам не подарую, бандісти прокляті.

*

Осипалося листя з дерев. Багато його упало. Та не одна й голова покотилася з широких пліч за цей час. Снігом вкрилися свіжі могили. Під одною з них навіки заспокоївся й Данило. Ще зелене листя ліси вкривало, коли ворожа куля вкоротила йому віку.

Викопали хлопці могилу в полі. Поховали без попа, без червоних прапорів, без пострілів. Ворог близько був, щоб не почув... Присяглися над трупом завязаного товариша боротися до останнього. Доки всіх панів не виженуть, зброї не класти.

В головах кущ калини червоної Максим посадив. Прийде весна, соловей прилетить, пісню заспіває над Даниловою могилою. Пісню, що такі, як Данило, з серцем одважним, чулим і до краси й до горя людського, розуміти лиш можуть.

Може, хто почує... Може, згадає, як за волю трудящих люди боролися, гинули...

Морози насунули. Люті, жорстокі. Вже тяжко по лісах ховатися. Та вже й потреби такої немає.

Додому німці йдуть... скинули у них кайзера. Тепер у них нове слово з'явилося — „Спартак“.

Зустрінуться з повстанцями, пучкою в груди показують: я—спартак, ти—більшовик, разом—геноссен-товариші.

Під Фастовом стоїть потяг. Жовтоблакітні прапори над ним віють, біля вагонів січові стрільці почесну варту несуть.

...Директорія.

На вокзалі гармидер, метушня. Брязкають остроги, шаблюки, чути голосні балачки. Скрізь вітром засмажені обличчя, рушніці...

Недалеко і фронт... Київ обклали, селян кличуть гетьмана скидати. І лавами пруть селяни.

Возами підвозять харчі... селяни, баби везуть...

На базарі на санках стоїть дідок без шапки, на всі боки кланяється.

— Підходьте, товариші-граждани, хто проти гетьмана воювати йде! Напекла, намажила моя баба печеного, вареного й паляниці є... Треба, каже, чим можемо, допомогти. Прийміть наш дар з бабою на святе діло. Підкріпляйтеся...

А шапки давно вже нема: юнакові-бідакові, що тіло тільки здорове мав, щоб на діло визволення трудящих віддати, а покрити його не було чим—подарував старий.

На майдані унтер молодь муштри вчить.

— Воно, конечно, по нашому настоящому ділу можна було-б і без цього обійтись. Тут первое дело не муштра, а щоб з вінтовки неприятеля поразать без промаху. Но промежду прочим і без муштри, коли по Хрещатику церемоніяльним маршем іти, один, можна сказать, позор получится.

— А скоро-ж будемо марширувати по Київу?

— А ти його візьми... йди спершу на позицію!..

— Та я оце тільки сьогодні прийшов звідти. Сьогодні рано нас змінили.

— Ну й що? — запитують кілька чоловіка.

— Що, синочки, в похід зібралися? — Низенький дідок з бровами густими, як вуса, підходить до юрби. На ньому салдатська шинеля, рушниця, за поясом три ногани, з півтузіня ручних гранат... Зверху жовтоблакитної великої кокарди, начепленої на сіру смушкову шапку, висить червоний бант.

Це галичанин-доброхочий, що прийшов з січовиками.

Діда добре всі знають... Сам Петлюра на нього увагу звернув. Не знає дід страху. Як мара, проходить він через сторожу, через офіцерські пікети, іде до салдатських бараків. Палка його промова, палючі слова, до самої глибини селянського серця доходять вони. І коли раз думали, що вже загинув дідок, довго не вертався, він несподівано з'явився перед військом директорії на баскому коні, махаючи червоним прапором, а за ним сотня кінноти, гетьманських сердюків.

— Дозвольте, товариство, до вас пристати, разом з вами гетьмана воювати, — вклонилися сердюки.

Доповіли самому Петлюрі. Подивився він на молодців, зморщився, скривився, побачивши червоного прапора, але нічого не сказав... згодився...

З комендантської частини не раз молоді хлопці до дідка сікалися:

— Нащо ви, діду, оту червону ганчірку чіпляєте?

А дідок очима іскри сипле, на всі боки повертається, як срібло живе рухливий:

— А щоб такі йолопи, як ти, не забували за революцію. Оце жовтоблакитне — це національна ідея — я її на лоба почепив... зрозумів? А це червоний бант — пролетарська революція, проти панів... Право трудящих вище за національне право. Тому над жовтоблакитним я наставив червоного... Розумієш тепер?

— А мені осавула казав...

— Дурний твій осавула... — обрізує його дідок.

— Червоний то більшовицький, а наш жовтоблакитний... — не сміливо зауважує один з хлопців.

— Йолоп ти... — коротко відповідає дід: — Який це наш?

— Та наш — український...

— Я-ж казав — йолоп... Освіти, свідомости у тебе нема... Українці — то є нація. А більшовики хіба нація? От я, скажемо, галичанин... значить, українець. Проти панів — значить, більшовик...

— А як-же Петлюра? — не сміливо зауважує один з молоді: адже-ж він проти більшовиків...

— Тепер, брате, і більшовики й Петлюра проти гетьмана...
 — А українські червоні партизани хіба за більшовиків?
 — А ти думав, за гетьмана?
 — Та як-же вони з Петлюрою? У нас на лівому флангу стоять червоні партизани, а ви кажете, що вони з більшовиками.
 — Я сам, синку, червоний партизан. Ось бачиш.
 Дідок тиче під носа своєму співбесіднику шапку з червоним бантом.

— А як же Петлюра?.. То, виходить, ви його зраджуєте...
 Дідок призириливо, з почуттям власної гідности, дивиться довго на хлопця...

— То ти думаєш, що Петлюрі служиш. А я не Петлюрі, трудящим служу. Думаю, що й Петлюра трудящим служити мусить... Нині б'є він гетьмана — ну й добре... А що далі буде, поживем—побачим...

— А й справді побачимо...

Біля директоріянського потяга жовтоблакитні прапори... Біля директоріянського потяга старшини в жупанах, січовики в касках... Біля директоріянського потяга, постукуючи нога об ногу, почесна варта в дірчавих чоботях упівголос, щоб не перешкоджати директорії державними справами займатися, виспівує:

Як прийшли гайдамачки
 та з Петлюрою,
 А в гетьмана мороз
 поза шкурою.

Але що далі, то інша стає картина. Менше жупанів. Густіші червоні стрічки. А проти „Червоного Трахтирю“ сидять наші хлопці біля вогнища і скільки духу є співають:

Ето есть наш последний,
 Решетилівський бой...

— І скільки разів я тобі говорив — не решетилівський, а решительний... навчительським тоном зауважує один співак... Зайдем в Київ, то ти й там будеш решетилівський співати?

— А що, хіба скажеш, ми не здорово під Решетилівкою билися?

— Мало хто де бився?..

— Ну, то нехай знають і про Решетилівський бій...

— Одначе всіх боїв не переспіваєш. А прийдемо до Києва, то там решительний всі знають, а „решетилівського“ й не чули...

— Хай почують!..

— Ото ка-зна чого завелися,— вступає в розмову Максим:— решетилівський, чи решительний хіба не однаково? Ти перше Київ візьми, а там видно буде, як співати...

— Може-як раз „Ще не вмерла“ заспівають,— вставляє хтось з хлопців.

— От то-ж бо й то...—згоджується Максим:— Тут, брат, не про те тепер думати треба: решетилівський, чи решительний... А як взагалі наш інтернаціонал зустрінуть. Як ти, Сашко, гадаєш?

Я думаю, як і Максим.

— А чи не дременути часом у Київ на розвідку? Облога то не наше діло. Та й хто його знає, чого тая директорія чекає.. Може дочекаємося, що нас і до Києва не пустять. Тут брат головне діло...

Знову я думаю, як і Максим.

— То що, я піду?— питає він...

— Вдвох підемо: ти та я.

— Гаразд...

*

В Києві порожньо. Ті, хто за директорію, забралися, щоб не потрапити на зуби гетьманцям. Ті, хто за гетьмана, тікають з німецькими ешелонами, щоб не потрапити до рук петлюрцям.

На квартирах лібералів— громадських діячів прибито картки: „немає вдома“. На дзвоник або просто не відповідають, або вийде якась похмура тінь літньої жінки, допитливо роздивляється й на запитання, чи скоро повернуть господарі, виразно відповідає: „тепер вже мабуть скоро“... Покаже рукою в бік, звідки голосно гупають гармати й додасть:

— „Коли оці замовкнуть“...

Для них кінець гетьмана питання вже вирішене... ось тільки часу не знають...

Не вірять в його панування й на базарі.

Діди й баби, що невідомо яким побитом проїздять крізь фронт гетьманців, розповідають про страшну силу петлюрівського війська, що наступає на Київ.

Оповідають, як розброюють німецькі ешелони, говорять пошепки, що й сам гетьман вже втік, що zostалися лише офіцерські сотні, які вийдуть разом з останніми німецькими ешелонами. Тому тільки не йде зараз Петлюра, що Київ шкодує, щоб бою на вулицях столиці України уникнути...

Повзуть базарні відомості по хатах, вітальнях, по салонах. Складають міцну громадську опінію, якої не годні перекинути ані гетьманська преса, ані бадьорий вигляд гетьманського війська. Може тому, що він занадто вже бадьорий.

Гетьманські старшини їздять на візниках по-двоє, по-трьох, наповнюють ресторани, кав'ярні, кіно, театри... Скрізь музика, скрізь ллеться вино, чути жіночий регіт.

Дивними, „хатніми“ здаються постріли гармати, що звідкись лунають... Ніхто не звертає на них уваги...

Гімназисти, реалісти в формі ходять з перекинутими через плече рушницями, випинають колесом груди... Говорять про варту, про позиції, палють цигарки й пускають дим не в рукав, як звикли до цього, а просто в небо. Всі змобілізовані і, здається, нікого нікуди не посилають...

— А таки прийде Петлюра...— тихенько балакає двоє...

— Авжеж прийде...

— Що-ж будемо робити?

— Хі, хі, хі... щось будемо...

— Тавжеж, щось будемо... хо-хо-хо.

Це так „мобілізовані“ українці розмовляють.
Інакше російські офіцери.

— Какая там Петлюра!

— Вся Україна, говорят, поднялась...

— Какая Україна — Малоросія!..

— Пусть Малоросія, а только скверно, брат, выходит.

— Чево скверно? В штабе говорили — пять новых полков послали...

— Да в ту же ночь половина на ту сторону передалась, а половина никуда не годится, назад прибежала...

— Да что ты?..

— Ей-богу.

— Вот подлецы!..

— Подлецы то они подлецы. Ну, а ты сам, почему не на фронте, а тут в кафе с бабами?

— Ну... я, брат, другое дело. Я в штабе...

Всі кадрові офіцери попали в штаб. А всі штабні тиняються без діла, сидять по кав'ярнях...

— Боже царя храни! — несеться то з одного, то з другого ресторану.

— Шапку долой, хохлацкая образина!.. Пей за единую, неделимую.

— Сам бачив, що тут він, — розпинається на вулиці якийсь цивільний перед юрбою обідраних „захисників фронту“: — в палаці сьогодні парад юнаків приймав, дякував за службу такою чистою українською мовою. Ще юнаки йому „слава“ кричали...

— А чому-ж так кажуть, що він в мішку з картошкою, що німці вивозили, втік.

— Та хто-ж це міг бачити? Подумайте тільки: хіба хто таке міг бачити? Що він в кожний мішок заглядав, розв'язував? Ось на параді його можна було бачити, я й бачив...

— А може то й не він був, а хтось другий?

— Як же то не він? Отак я стояв, а так як ви, вибачайте, він. У чорній черкесці, срібна шабля, з чингалом... Та ось юнак іде...

Спіняють юнака, розпитують.

— Так... приймав парад... Блідий такий був, усі помітили... голос тримтів від піднесення...

— З перепоею!..

— Або з переляку!..

— Затни пашеку! — гримає юнкер...

— Сам затни... Коли він такий хоробрий, чому на позиції не виїде, козакам не покажеться?... Аджеж за нього вмирають...

— Подумаеш, і справді „вмирають“... Всі тікають...

— Тікають... по три дні не ївши... А чому-ж ви фронту не держите, коли другі тікають?

— А хто-ж тоді гетьмана захищати буде? хто порядок підтримуватиме?..

— Теж защитники... Від кого захищати? Гетьмана від народу захищати. На біса кому такий гетьман здався, що його треба захищати від народу, що його обрав?

— Та хіба народ його вибирав? Пани обрали, а народ виходить по-старому: торговала кирпичом, а осталась не при чем.

В центрі міста явка директорії.

Поважно сидить старий громадський діяч. Слухає, що йому говорять... Діла серйозні — майбутній кабінет міністрів намічують. Треба й того не забути, цього нагородити. Де-ж таки — стільки, бідолаха, неприємностей мав.

Похмуро дивляться гострі, розумні очі... чомусь не радує передчуття близької перемоги.

— Не надовго це буде... — ділиться він своїми міркуваннями: — Тут головне, курс правильний взяти треба. Бачив я робітників... Зубами клацають від злоти. Ще гетмана не скинули, а вони вже й під директорію копають.

— Видушимо... — зухвало говорить молодий ще чоловік з тупим обличчям: — Слово чести, видушимо... Якби мене призначили за отамана міста, я-б... слово чести...

— Ви так і передайте директорії, — поважно звертається старий до одного з юнаків: — що вже тепер треба негайно вживати заходів. Настрій робітників дуже непевний. Маю відомості, що з арсеналу що-дня вивозять винтовки, запасаються набоями... Більшовики працюють, рук не покладаючи...

На окраїнах, в робітничих кварталах все принишкло. Пройдуть двоє, кинуть один одному виразний погляд і підуть далі. Де-не-де на рижках патрулі стоять удень. Зате падають сутінки — й всі вони зникають: — небезпечно. Тоді збираються купками робітники, новини оповідають, радяться...

— Не Петлюру, своїх чекати будемо...

— Проженем гетьмана, не помилимо й Петлюри...

— Як ми його помилимо, він нас не помилює.

— Авжеж не помилює.

Небезпечно ходити по вулицях. Трапляється, що когось з знайомих стрінеш, з тих, що ще місяць тому за два квартали обійшов би. А тепер... спинимося, поздоровкаємося, поговоримо й тихенько розійдемося. Нікого вже не спокушає нагорода, не вірять, що пощастить її одержати. Та й те сказати: сьогодні нагороду дістанеш, а завтра головою заплатиш... роцоту немає.

Ходимо з Максимом, прислухаємось, придивляємось. В усі щілини Максим пролазить, все його око бистре, вухо тонке підхоплює.

— А здорово працює петлюрівська розвідка, — робить він висновок: — кому-кому, а нам в першу чергу сипати почне... я вже бачу... Кажуть, що наших хлопців і до Києва не допустять... А, Сашко?

— Думаю, що не допустять...

— Що-ж буде?

— Почекаємо... побачимо...

*

З вечора, з Демієвки, з Звіринця, з Поста Волинського потяглися поодинокі постаті, або й цілі групки по 3—4... „захисники фронту“... Серед вулиці кидали зброю, набой і розходилися по хатах. Цілу ніч

ішли. А рано на базарі дядьки оповідали, що петлюрівське військо готується до вступу.

Цілий день тріщали автомобілі, роз'їздили по місту грузовики, одвозячи на вокзал військове майно.

Враз зникли всі офіцери й військові.

Кавказького виду чоловіки, озброєні до зубів, позаймали пости... Це міська дума зорганізувала тимчасовий комітет громадської безпеки.

Вдень стало відомо, що ясновельможний гетьман втік в невідомому напрямі. Ввечері вступив передовий загін, а на другий день урочисто вступала директорія.

Повні вулиці святочної юрби. Скрізь жовто-блакитні прапори, ганки обвішано килимами, портретами Шевченка.

— Ще не вмерла Україна...— гукають.

— Слава... Слава...

Проходить кіннота.

Молоді, вродливі обличчя. Привітна осмішка у всіх на устах грає. Селянські діти вступають, думають, що боротьбу закінчили. А може й не думають? Може просто очманіли від юрби, від овацій? Може п'ють молодими грудьми отруйний напій кривавої слави, й туман цієї слави одганяє думки про майбутнє?

Квітками закидають, руками, хустками махають...

Пройшла кіннота.

За нею суне піхота—січові стрільці. Стрункі, високі, в чорних шинелях, в залізних касках.

— Слава січовикам!..— гукає юрба.

— Слава, слава!

Коливаються жовто-блакитні прапори, блищать очі.

— Де-ж він, мій голубчик?—шепоче старенька бабуся:— Дайте мені його, голубчика, подивитися. Царя не дав господь побачити, то може хоч на нього сподобить милосерддя поглянути...

— Дивись, бабка, дивись...

— Та де-ж він, мої рідні?

Шикуються військо на Софіївському майдані, біля пам'ятника Богдана Хмельницького.

Білі, червоні квіти мигтять у повітрі, голосніші вигуки.

Коли враз задзвонили в усі дзвони. Одчинилася широка брама Софії, з корогами, з співами вийшло духовенство в золотих ризах... голосніш загула юрба. На майдан в процвітаючих автомобілях в'їхала директорія, а серед неї „сам“ батько Петлюра, стоячи, кланявся на всі боки...

Ентузіазм охоплює юрбу. У всіх радісні обличчя, як на великдень, всі гучними криками вітають „батька“. Наче забули про тих, хто м'язистими руками прогнав офіцерню, що гранила бруковані вулиці Києва. Йй, цій юрбі, треба було „героя“, вона й увінчала лавровим вінком постать, що фактично значіння в повстанні проти гетьмана не мала, постать, висунену випадково наперед.

Механичний осередок, прапор, до якого стягаються сили, зробила юрба своїм героєм.

Радісні, святочні обличчя і серед них жодного обличчя робітника.

— Дивись,— підштовхує мене Максим:— Пізнаєш?

За автомобілем Петлюри група кінноти на добірних конях, в жупанах, сивих шапках, з кулеметними стрічками через плече, всі уквітчані жовто-блакитними стрічками й кокардами.

Це почесна варта директорії, з „найвірніших“ старшин. Серед них виграє прекрасним буланим конем кремезний чолов'яга, в чорній черкесці, в шапці з червоним верхом. Обличчя бліде, штучно-суворе... Рукою він стримує коня, а острогами тихенько лоскоче йому боки. Гарячий кінь перебирає ногами, гризе вудила, робить спробу стати дибки, а їздець робить вигляд, ніби заспокоює його.

І кінь і їздець притягають погляди юрби. Їздець почуває це, й ще більш грає конем.

— Пізнаєш? — шепоче Максим.

Кінь кинувся вбік, на юрбу... Юрба[]] одступилася... Їздець підвів очі й ми зустрілися поглядами.

— Тарас Сухий!

Злісно дивиться Тарас. Підводить нагая й грозить у наш бік.

— Ще зустрінемось!.. — мурчить Максим: ще справа не скінчена...

— Слава, слава!.. покриває юрба Максимові слова. Підхоплює й несе нас все далі й далі, слідом за автомобілем батька Петлюри.

*

Цілий день я блукаю по місті.

Цілий день дивлюся на січовиків, на петлюрівців, на натовп...

Тарас Сухий тут, значить, і Гануся десь мусить бути.

— Що вона хотіла мені сказати тої пам'ятної ночі? Бронка знала, та не встигла сказати... В могилу понесла Ганусину тайну. Чи я коли дізнаюся про неї?

Пекуче бажання довідатися, про що Гануся хотіла тоді сказати, опановує мене.

Неясна надія, що мусить щось статися, жене мене все вперед і вперед. Деякі жіночі постаті звертають на себе увагу. Я наганяю їх, заглядаю в обличчя й відхожу розчарований...

Спустилися сутінки. В брамах стояли люди в убраннях робітників і про щось жваво розмовляли.

— Тепер, брат, держись... це почище гетьмана буде...

Я блукав по вулицях, як мені здавалося, без жодної мети і щохвилини напружено чекав чогось.

І ніч я провів тривожно.

Рано прийшов Максим. Вигляд у нього похмурий...

— Старається твій приятель... отой провокатор... бандіст...

— А хіба що? — спитав я, почувуючи, що великого інтересу його слова у мене не викликають...

— Вчора вже з третьої години почав арешти... Почище гайдамаків старається... По зубах наганями били, нагаями частували.

Мені пригадалися уривки з вчорашніх розмов.

— Він? — спитав я, позіхаючи.

— Він, стерво... їздить на автомобілі й хапає. Я, каже, цю більшовицьку сволоту раніше своїм чоботом розчавлю, аніж вона голову підійме. Сам його бачив, та й люди розказують. А сьогодні

вночі, кажуть, одного робітника знайшли повішаного на лихтарі. Бандисти... Максим з пересердя аж сплюнув:— Я так думаю, що він до нас з тобою добирається.

— Ти думаєш?— спитав я й знову відчув, як це мало мене тепер цікавить...

— А ти думаєш ні? Ще на отих зборах ти йому сала за шкіру залив. Вже цього він тобі не подарує... А потім він же... з твоєю дівчиною одружився. Ну, а вона, як я поміаю, теж зуба на тебе має. Не знаю вже, чим ти їй дошкулив... Певне, й чоловіка під'южує. А така все може зробити, як схоче...

Я думаю про те, що Максим почасти має рацію. Дійсно, така, як Гануся, багато чого може зробити, якщо схоче. Де-ж вона? Хоч-би довідатися, чого вона хоче.

— Знаєш, Сашко, я думаю, нам тут немає чого сидіти. Ми свою справу зробили. Пора й до хлопців. А то їх до Києва не пустили — не знають, що робити.

— Почекаймо, Максиме... Адже-ж і ми ще нічого не знаємо.

— Чого чекати: щоб той низькобровий на лихтар повісив?

— Та треба ж інформацій дождати...

— То я й діжду, а ти їдь...

Я не хочу їхати. Я пояснюю Максимові, що хочу після лісу надихатися повітрям міста, хочу стряхнутися, бо я-ж таки здичавів...

Максимові не подобаються мої речі. Але я проти здорового розсудку, не дивлючись на картання Максима, залишаюся в Києві.

Я хожу з кав'ярні до кав'ярні, обхожу всі ресторани... І весь час напружено чекаю... Вже вечір надходить. Яскраво світять електричні лихтарі на вулицях, сновигають санки, автомобілі. І раптом мені здалося, що в одному з автомобілів промайнуло знайоме лице. Строгі класичні риси жіночого обличчя, трохи скуйовджені чорні коси, що вибилися з-під сивої шапки, поруч високого стрункого січовика.

— Гануся?! Чи я знову помилився...

Автомобіль під'їхав до театру, залитого сяйвом електричних сонців. Дві постаті легко вистрибнули з нього, біля входу на хвилину затрималися, певне показували квитки й сховалися за шкляними дверима.— Вона— Гануся...

Я підхожу до каси.

— Покинь, Сашко,— умовляє мене Максим, що цілий день ходить тінню за мною:— Аджеж тут як удень видно. Ще пізнає хто.

— Не пізнають!..— весело відповідаю я.

— Положим, що вигляд у нас не той, не лісовий — погоджується Максим, оглядаючи наші елегантські пальто. Але дивись... з вікон театру нас як на долоні видно. Хоч-би коміра наставив.

— Ну і що-ж, що видно?— ще веселіше відповідаю я:— Ми в самий театр підемо.

— Ну, ну...— бурчить Максим, і я ніяк не розберу, іронія чи щось інше вчувається в його словах:

— Тільки дивись, як що трапиться, я не винуватий...

— Знаєш, Максиме, роздратовано звертаюсь я до нього: як у тебе такий настрій, то йшов-би ти краще додому спати. А я хочу музики послухати.

— То й я хочу,— сердито мимрить Максим, і ми стаємо в чергу до каси.

Мені трохи ніяково перед Максимом, але я мовчки дивлюся йому в спину. Поволі посувається черга. Ось вже тільки два чоловіка перед нами. Я вже поліз рукою до кешені витягнути гаманця, коли раптом виростає перед нами висока постать. Підходить до Максима й бере його під руку.

— На хвилинку, добродію.— Одводить його на два кроки.

— Ви — Кравчук? — питає його тихенько невідомий.

— Трохи помилилися, добродію,— відповідає Максим і своєю широкою спиною старається заховати мене від співбесідника.

Я бачу, як обличчя невідомого кривиться в осмішку.

— Не смію настоювати,— насмішкувато говорить він:— Але це однаково. Можете не називати себе.

І ще тихше додає, так тихо, що я скорше догадуся з руху його вуст, ніж з голосу:— Коли у вас єсть підстави, що роблять для вас неприємною зустріч з комендатурою, раю вам не ходити до театру... буде перевірка документів— облава... Та й п'єса нецікава... Бувайте здоровенькі...— він легкою ходою одходить вбік.

— З викрутасами об'яснив,— розводить руками Максим,— але доволі зрозуміло. Виходить, Сашко, що музики вже в лісі послухаємо.

Я не хочу слухати музику в лісі... Взагалі, зараз я не хочу в ліс... Мене вабить місто, вулиці, театри, музика... Я хочу слухати її тут, в театрі... І не стільки слухати, як бачити... Не п'єсу... ні...

Та Максим не чує мене. Майже силоміць одводить мене од театру й веде на квартиру.

Поки Максим оповідає нашому господареві про „чудний випадок“, я читаю листа, одержаного від товаришів. Інформація про загальний стан і пропозиція негайно повернутися до свого загону.

Максим не може сховати свого задоволення. Він погано себе почуває в місті, серед бандитів...

А я? Я просто схиляюся перед покликом, перед наказом.

Невесело, порожньо на душі....

Думаю: я міг її побачити, міг говорити. І не бачив, не говорив... Не довідався, про що вона мені хотіла сказати тоді...

— Чи доведеться ще побачити? Чи довідаюсь колись? — думав я, простуючи з Максимом по темних вулицях околиць Києва, обминаючи патрулі...

— Мабуть вже ніколи...— шепотів мені якийсь голос.

Темна ніч здавалася ще темнішою, після яскравого світла міста... після проміння надії, що спалахнув на мить сліпучим сяєвом і враз загас...

Назустріч невідомому йшли ми з Максимом, як не раз ходили... І тільки в голові манячила настирливо думка:

— Не побачу вже ніколи.

*

Як тяжкий сон, промайнули і часи Директорії. Ми стали при владі.

Але, як море після бурі ще довго не може заспокоїтися, ще довго ходять високі вали, так і селянство України лавами кидалося з одного до другого боку.

Терпило, Зелений, Струк, Соколовський, інші „батьки“ ще билися: хто за „Народню Республіку“, хто просто так. В Холоднім Яру збиралися на „з'їзд“ повстанці, щоб оголосити „четвертий український інтернаціонал“.

„Хай живе Радянська влада, але без комуністів“, — написано було на їхніх прапорах.

А ми повісили на стіни рушниці, розбрелися по різних установах. Та часом доводилося знову братися до зброї, одбивати наскок якогось „батька“...

Часто-часто ми зустрічалися з Максимом.

В шкуратяній куртці, з замученим обличчям, він годинами просиджував у мене, мовчки дивлючись у стінку й думаючи про щось. Потім зривався з місця, стискував руку і йшов.

Тепер він командував одним з загонів для боротьби з бандитизмом.

— Хороші серед цих бандистів часом люди трапляються, — говорив він. Одважні, сміливі, навіть чесні є. Ну, конечно, в запалі... там у кого батька вбили, кому хату спалили... Простити не можуть... не помівають... А тут, конечно, куркульня, пани... У них своя вовча думка... попи автокефалісти теж розпалюють... Кажуть, що ми проти України... Не знають... ну йдуть за ними... Та ось я тобі колись покажу...

Ми працювали в губерському місті.

Стояли гарячі липневі дні. В повітрі було тихо й спокійно... Природа відпочивала від недавніх бур...

Але по місту була розлита тривога. Вона неслася з центру, звідти, де колючим дротом було обнесено подвір'я, де стояли вартові з похмурими обличчями, де кам'яні стіни ховали в своїх підвалах за залізними ґратами страшну таємницю.

Купка людей біля комендатури. Все більше жінки. Страшна тривога, смертельна туга на їх обличчях. Тут і з точеними обличчями дівчата й літні молодичі в темних хустках... дочки, дружини й матері тих, хто тепер за ґратами. Кілька лобатих, довговусих чоловіків в мережаних та вигаптуваних сорочках... Тут і старенька бабуся з села, яку підтримує під руку сивий дідок.

Хреститься бабуся... Лагідними очима дивиться на всіх дідок.

— Синочки тут у мене... двоє... — оповідає він: — Прийшли — забрали... А вони ні сном, а ні духом... Старший в-осени женитися збирався, до хазяйства стати... Меншенький теж біля нашого господарства порався. Тільки пішов худобу напувати, а тут його й забрано... Я й кажу бабі: „Хіба-ж вони злодії... Поїдьмо, об'яснімо“... Третій день дожидаємо... Ще слідство кажуть, не закінчене. Я їм, дійствительно... харчів привіз... що-дня ось ношу гаряченького... Твій син, кажуть, — до постановку входив... Я, кажу, брехня... у нас такого за двадцять верстов близько й чути не було... А вони: іди, каже, дед, ти нічево не поміаєш... Може я і не поміаю. Але якби це й правда, що, скажемо, раз зайшов до того постановку, хай йому цур, то невже за це за ґрати садовити? Невже це гріх такий тяжкий?..

— Мовчїть, діду!.. краще буде... — суворо кидає йому чоловік у вишиваній сорочці.

— От і ви кажете: мовчіть. Я й мовчу...

— А скажіть, паночку, — звертається бабуся до довговусого: — Що тому буває, хто до постановку ходив?

Двигають щелепи у довговусого, пронизують його очі бабусю і потім він одвертається вбік. І хто близько стоїть, стараються не зустрітись поглядами з бабусею.

Зловісна тиша нависла. Що-хвилини збільшується напруженість, напруженість мовчання. Вчувається, що крики, зойк просяться... плач і сльози... та стримують себе люди.

Стукнули двері в комендатурі... З листом паперу вийшов чоловік з блідим суворим обличчям, з листом паперу. Кинулися ближче до нього, повитягали голови, щоб краще слухати... і знову тихо стало. На автокефальній вдарив дзвін на вечерню...

Кілька рук підвелось: хрестяться... Кладуть хрести й дідок з бабусею.

Щось вичитувати починає чоловік.

— Передачу приймають...

— Непийвода!

— Тут...

— Журбенко!..

— Ось де я...

Тиснуться ближче... Миготять в повітрі кошики, клуночки... І враз дикий пронизуватий крик... Жіночий крик...

Ще суворіше обличчя у чоловіка, що вичитує... Ще біліші стають точені обличчя.

— Ще вчора йому приносила... — чути шепіт. Ще вчора прийняли...

— Значить, сьогодні вночі... — починає молодиця й не докінчує.

— А мій, мій?! — шепоче стара жінка: О, господи, о, боже многомилостивий!.. Хутко, хутко хреститься... Застигли сльози на очах, з яких визирає море одчаю й надії.

З клунком повертає од дверей вусатий чоловік.

— Ну що? — запитує його другий, в якого вже прийняли передачу.

— Бачите!.. — показує очима на клунок: — не прийняли.

— Може... перевели кудись... — після короткої павзи промовляє чоловік. Обличчя йому змінилося, голос непевний, тримтячий.

— Тоді-б так і сказали...

Очі усатого дивляться кудись угору... рукою він гладить свою шию...

— Перевели!.. — нарешті голосно вимовляє він: — Именно — перевели! Цілу Україну хутко переведуть... Ех!

Низько падає голова на груди... Непевною ходою відходить він.

Жіночий крик висить у повітрі. Когось одпокоють водою. Ось прожогом кидається якась жінка, закриваючи обличчя хусткою, за нею друга, третя. Більше заплаканих очей...

Сумно б'ють дзвони з автокефальної... Пустіє вулиця. Тільки дідок з бабусею — стоять ще перед дверима.

Дідок забув надіти шапку, в руках у нього клунок з передачею.

— Чуеш, стара, сьогодні не прийняли... ходім.

— О... такої... А я-ж їм пиріжечків напекла, поки гаряченькі, то й їсти-б... Тепер посохнуть... Хоч-би спитав, коли приймуть...

— Та я питав...

— А вони що?

Мовчить старий... Потім через силу:

— А вони... нічого...

— То як-же тепер?.. — розгублено дивиться бабуся: — пиріжки посохнуть... Ну то що-ж воно буде?

Тримтять білі дідові уста...

— То й нічого... Ходім звідси... Ходім, стара... віку доживати. Стареча сльоза котиться по зморщеному обличчю.

— Ходім, може... завтра приймуть...

Спокійно заходить сонце за лісом. Спокійна, тиха природа. Зірка привітно замигтіла. А в місті тривога.

— Повстанком відкрили, — шепочуть обивателі: — Ще-б два дні, й край був-би більшовикам. Все вже готове було.

— Сорок чоловіка за одну ніч розстріляно.

— Всіх ватажків захопили...

— Та хто його зна: чи окошиться на цьому?

— О, господи, господи... — хрестяться обивателі.

Під лагідним світлом місяця білють стіни міста.

Похмуро дивляться ліси... Щось ховають...

Багато людей не спить цієї ночі. Багато сліз летить.

Не спить і Максим. Він оповідає про Повстанком.

Страшний удар готувався для Радвлади. Величезну організацію викрили. Поміщики, офіцери керували справою. З закордоном, з Деникиним зв'язок держали. Добре, що пощастило своєчасно ліквідувати, а то були-б чимало лиха наробили: вже й час повстання був призначений.

— Оце тільки погано, що чимало селян в цю справу втягли... Є і не куркулі... Мало сознательні. Ех... скільки ще говорити та об'яснити їм треба... А тут доводиться, замість слова, кулю йому в голову... А пани та попи на цьому стараються... Хочеш завтра на їх роботу поглянути?

Другого ранку зайшов до мене Максим і повів до автокефальної церкви.

Пахло ладаном, свічки перед іконами, українською мовою промовляв піп молитви, українською мовою журливо відповідав йому хор.

Біля крилосу купка жінок в жалібних убраннях. Чорні, жовто-гарячі та блакитні стрічки на чоловіках, вишивані сорочки й українські спідниці на жінках.

І над всім цим наче нависла тінь вчорашнього, страшного...

Україна стародавня, Україна, про яку в піснях співають, з дівчатами, мов тополя, з парубками чорнобривими, з серцями козацькими.

Моляться.

Заворушилася юрба... Розступаються, дорогу дають... Це молода вдова. В позаторішню ніч її чоловіка, відомого діяча, розстріляно. Не дивляться ні на кого її очі, бліде, суворе її обличчя. Не помічає вона тієї поваги, з якою розступається перед нею юрба. Поваги до горя її великого, до чоловіка її, що в очах цієї юрби став мучеником, героєм.

Попик голосно промовляє слова молитви, чорні ризи нагадують про загальну жалобу. Ось він виходить на амвон й стає на коліна. І всі стають на коліна. І враз тихо.

Це почалася молитва за Україну, за український нарід. Кожне слово її лунає по церкві. Як грудки землі, що кидають на труну дорогого небіжчика.

Зворушують серця тих, хто тут зібрався слова цієї молитви... На роз'ятрені душі падає вона, журбою сповита...

— Врятуй, боже, нашу Україну, врятуй нарід наш многострадальний, — шепочуть уста...

А попик читає. Тримтячим, надхненним голосом вимовляє він про тяжкі страждання народу українського, подібні до страждань улюбленого сина божого, він говорить про його тяжку хресну путь, подібну до шляху на Голгофу...

Чорна сукня молодої вдови красномовно й мовчазно страшно про це свідчить. Згадуються всі, кому ще вчора передачу носили і хто тепер невідомо де лежить, закривши навіки очі. Згадуються сльози матерів, горе дітей, безвісні могилки.

З тими, з постріляними з'єднують слова молитви.

Вище й вище підноситься голос полика. Тяжку журбу по тих, кого вже немає, викликає він і... не прощення, а ненависть до тих, хто їх стратив. Рух проходить по церкві.

І раптом з чийось жіночих грудей виривається ридання. Здригнулася юрба... Тяжкий стогін пронісся... З другого кутка хтось істерично схлипнув, ще, ще десь... Здається, ціла церква ридає.

Замовкли слова молитви. Застигла з простягнутими вгору руками фігура на колінах в чорній ризи...

Тільки плач. Зрошає він душі, як весняний дощик заоране поле...

Та що зросте на цьому полі? Хто жатиме ці сходи.

— Чуєш? бачиш?... — шепоче Максим: — Ось де працюють... ось де політпросвет... Ех!..

Закінчується служба.

Поважні й задумливі виходять люди... Не лагідні їх обличчя. Похмурі очі, блискавками кидають.

І раптом дві жіночі постаті...

— Гануся!

Сухим вогнем світять її очі... Чорна сукня щільно охоплює стрункий стан. Гордий, непримиренний вираз обличчя... Суворо-спокійно зустрічає вона мій погляд.

— Гануся! Ти... ви... що ви тут робите?

— А вам це до чого? — сухо відповідає за неї її компаньйонка, в якій я пізнаю її сестру.

— Гануся, — ще раз скрикую я.

Сестра нахилиється до неї, щось шепоче й тихенько відводить. Потім спиняється й говорить до мене:

— А ви що? Горем нашим прийшли милуватися? Чи може скривавленими руками сльози наші витерти хочете? Ми в жалобі... Але співчуття вогонь наших нам не треба. Прощайте.

— Андрій Галка, голова повстанком — брат її, — шепоче мені Максим: — позавчора його розстріляно.

*

За гроші французьких та англійських капіталістів насадила на Київ з-за Дніпра Добровольча армія, а з Фастова сунулися галичани та петлюрівське військо.

І ще не встигли вийти з міста останні червоні частини, ще обоз Червоної армії гуркотів по вулицях столиці, коли почали рватися над нею ворожі шрапнелі.

Хто завтра вступить перший? Петлюра чи Деникин? Це питання хвилювало обивателів. Вже з вечора почали ладнатися до зустрічі. Забігали офіцерські дами, з садків почали викопувати скрині, витрушували убрання, чистили срібний посуд.

А ранком на Лук'янівці, Печерську вже деньщики в салдатських погонах наставляли самовари на порогах кухні, прожогом кидалися покоївки до крамнички за папіросами для барина. У відчинені вікна виглядали чоловічі фігури в розтібнутих сірих кітелях з ексельбантами, в золотих погонах...

На думській площі юрба... Зараз будуть зустрічати „героїв“... Потяглася з боку Васильківської кіннота. Затягнуті в австріяцькі мундири, добре вишикувані, їхали галичани, виграваючи кіньми.

Юрба кричить „Слава“, але доволі стримано.

Не подобається ця стриманість верхівцям.

Незадоволено вони дивляться; на іншу, гарячішу зустріч вони чекали.

— То не нарид, то вулиця нас зустрічає, — презирливо кида старшина до одного з юрби, очевидно, старого свого знайомого.

За галичанами загопи з правобережних українців.

Шикуються на площі.

А з Лютеранської з'являються перші лави деникинського офіцерського загону. Теж починають шикуватися.

— Уррра! уррра! — ревом проноситься по натовпу.

— Слава, — ріденько лунає біля січовиків.

Пильно дивимося ми з Максимом навкруги.

Бачимо, як над дверима думи високо піднявся й заколивався жовто-блакитний прапор.

— Слава!... слава... — гуде юрба.

— Слава! слава! — з усіх сил кричать два петлюрівських козаки, що повставали на стремена. В очах їм одбивається тріумф, що вони відчують: український прапор над дверима думи... Значить, українська буде влада.

— Ще не вмерла Україна, — залунав спів з тисяч дужих козацьких грудей.

Але в той же час сотні рук простяглися до жовто-блакитного прапору. Заманячили в повітрі палиці, кулаки, залунала лайка. Похитнувся жовто-блакитний прапор і спустився долі.

Увірвалася пісня.

— Ганьба! — загули, закричали січовики: — Ганьба!

А на місці жовто-блакитного вже грає на сонці трьохкольоровий.

Здивовано дивляться козаки. Віри не ймуть власним очам, переглядаються... Прапора їх стоптано. Вони більшовиків гнали, з більшовиками бої вели, деникинці на готове прийшли, а тим часом...

— Наш прапор вгору! — кричить молодий козак. Запалали його очі, весь вигнувся наперед, кулак простягає: геть трьохкольоровий!

Наче слухняна його поклику заворушилася юрба і з криками „слава“ посунула до дверей думи. Крики, зойк... переходять в дикий рев... Хвилина й падає, немов скошена стеблина, трьохкольоровий прапор. Плавко, гордо піднісся в гору й високо над головами заколи-
вався жовто-блакитний.

Огневицями світять очі козаків, щоки палають, кулаки стискаються. От тільки, що зі строю виступити не можна, а то-б самі до бійки пристали. Може вперше доводиться їм бути за свідків, а юрбі за учасників боротьби.

І раптом з боку царської площі тріснув сухий постріл. Юрба ки-
нулася в брами, за думу, в перевулки... Частина попадала, або посі-
дала на землю.

Ще, ще постріл і над думою упевнено заманячив трьохкольоро-
вий. І ніхто вже не простягає руки, щоб його зірвати... Жовто-бла-
китний лежить на бруку. Ось перші лави загону, звідки пролунали
постріли, наблизилися до нього. Ось офіцерський чобіт наступив на
нього...

Стоять козаки... дивляться... власним очам віри не ймуть.

Прорізала повітря команда — повертати назад.

— Як повертати? — світиться здивування й протест в очах козаків.
Уступити? Так... без бою?... Витягнулися їх постаті, напружилися...
Пригнулися до лук своїх сідел... наче тигр до стрибка приготувався...
Сурмить сурмач... Настирливо... Сурмить, команду повторює. Прядуть
вухами слухняні коні...

Глянули в вічі один одному нерозуміючими, розгубленими очима,
махнули рукою:

— Ех!.. — і одразу похнюпилися...

— Геть з клятого міста!

Стукотять гармати, цокають копита коней по брукованих вули-
цях... Тягнуться геть петлюрівські частини до Берестейського шоссе.
Швидче звідси!

Звалилося колесо з гармати.

— Спинятися не треба!.. Хутчій!..

Наче від ворога, що на плечі насідає, тікають петлюрівські частини.

Від кого? Чи не від тих киян, яких від національної неволі, від
більшовиків звільняти йшли? Чи не від власного розчарування? Ви-
ходить, значить, що не за визволення з національної неволі, а за щось
інше проливали вони свою кров. За що-ж? За трьохкольоровий пра-
пор, що в'ється над думою?

*

На базар ще не долетіла чутка про події на Думській площі.
Перекупки, чоловіки на возах ще переживають передостанні новини,
вражіннями ранку діляться.

— Виходить, значить, прогнали таки більшовиків.

— Хто прогнав, не чули?

— А хто? Звісно, добра армія.

— А не Петлюра?

— Ну... і Петлюра теж...

— А скажіть, чому вона добра, та армія? — питає один з чоловіків. І чи то вона сама себе так називає, чи може люди її так охрестили? А як люди, то за що?

— Бо для народу вона таки дійсно добра... — пояснює якийсь чоловік в галіфе з червоними кантами.

— Для народу? — перепитує чоловік: — А може для панів?

Чути крики „ура!“

Кілька генералів на прекрасних конях... позаду варта...

— „Сам“ їде, місто оглядає... — проноситься по юрбі.

— Де там „сам“... Це його генерали...

— Ура! ура!

В повітря летять шапки, квіти...

Назустріч кавалькаді з-за рогу виринає елегантський екіпаж. Тисячні рисаки, кучер — сажень в плечах... Гарно одягнена жінка з двома кавалерами сидить в ньому.

— Диви!.. Відколи такого не бачили... Я думав, що такі вже давно перевелись, а вони... — резонує дядько з возу.

— Десь мабуть в бесті свого часу дожидали... ну й дождали — одповідає йому другий.

— Та це-ж наша графиня!.. голосно вигукує якась молодиця: — Ось і синочки її обидва... Які красуні...

— Еге!.. красуні... Добре пам'ятаю, як вони козаків викликали, для порядку на стайні людей пороли... Либонь і року немає...

На обличчю у графині з'являється радісна осмішка. Помолодшало немолоде обличчя... Затягнута в білу рукавичку рука замахала білою хусткою в напрямі до генералів. Спинилася кавалькада. Оточили генерали мальовничою групою екіпаж, зазвучали незнайомі на невідомій мові слова.

— Німці, мабуть, — рішає хтось з юрби: переодягнені...

— Та це-ж, кажу, наша графиня...

— Ех, ви!.. — презирливо звертається до них чоловік з червоними кантами: це просто наші такі пани, говорять між собою, як усі благородні пани, по-французькому.

— Диви, диви!.. — руку їй цілують...

— Оце так!.. Найбільші генерали руку цілують... — дивується голосно дідок.

— Одне слово, добра армія... — хмикає під носа дядько...

Наближається маніфестація. Трьохкольорові прапори, жінки в яскравих убраннях... чоловіки в кокардах, у багатьох з них вже з'явилися наплечні знаки: судові, інженерські.

— Ура! ура!.. — гукають.

— Кому це вони ура кричать? Графині, чи енералам? — дивується молодиця.

— Свободі радуються... — повчаючи пояснює галіфе з кантами.

— Еге-ж!.. — іронічно підтверджує чоловік в убранні робітника: свободі руки цілувати...

— Кому цілувати? — не розуміє молодиця.

— Та вже-ж бачили кому... не вам в кожному разі, гражданка...

— А ви-б, господін хороший, — звертається до нього галіфе: —
лучше було-б, якби забули про такі вираженія, вроді гражданка...
І вопче лучше-б не виражалися!

— Ну, конечно, — відповідає робітник: Добра армія в два щота
виведе всяке гражданство!

— А ви чого на добру армію? Що вона вам зробила? Комуністи
були лучші?

— Та ті вже рук не цілували тим, хто нашого брата поліцією
травив.

— Якого вашого брата?

— Нашого, — трудящого! не вас.

— Кого не нас? — насідає галіфе.

— Одв'яжіться од мене...

— Та й справді, чого присікалися до чоловіка: адже-ж він вам
нічого... — пробує заступитися молодиця, але галіфе не зважає на неї.

— Кого це нас? га? Я тебе питаю, кого це нас? Говори... ко-
муніст проклятий... — починає вже кричати галіфе...

Збирається юрба... Частина з маніфестації прямує до них.

— Говори немедленно, кого це нас? — на всю горлянку кричить
галіфе.

Обличчя робітникові трохи зблідло... Очі засвітилися, руки сту-
лилися в кулаки...

— Ти думаєш, тебе тут ніхто не знає? — упівголос відповідає
він: — а хто жандарем на станції служив?

Непокійно забігали очі в жандаря... Він на момент пірнув погля-
дом в юрбу, потім глянув на трьохкольорові прапори маніфестації, що
вже наблизилася, на генералів... і раптом очі йому засвітилися вогнем
хижака.

— Я за царя й родину служив, а тепер за добрую армію!.. А ти
думаєш, я нічого не пізнаю із твоїх вираженієв... комуніст про-
клятий?

Густішає натовп.

— Що таке? — питають в задніх рядах.

— Ти думаєш, я тібя не пізнаю, хто ти єсть? — Галіфе хапає
робітника за комір.

— Залиш — пробує випростатися робітник. Та не так то легко
видертися з дужої руки жандаря.

І враз обличчя робітника змінилося. В очах відбилася свідомість
чогось страшного, що ось-ось зараз мусить скоїтися. Уста зблідли й
затримтіли...

— Та заступіться-ж хто-небудь!.. — хрипко звертається він: —
що-ж ви, не люди?.. Товариші... гукає він...

— Ага... ось коли попався... — Рука жандаря міцніше впива-
ється в комір: — товаришів згадав... Чекіст проклятий!..

— Чекіста вловили!.. — іскрою проноситься по товпі...

— Чекіста вловили!.. — безглуздо осміхається якийсь парубок...

Два гімназиста з гарно одягнуеною жінкою пробиваються крізь юрбу.

— Давайте нам його... чекіста...

— Я не чекіст! — пробує говорити робітник: товариші... — голос
його переривається...

— Ааа, — кричить юрба.

Десятки, сотні людей кидаються на нього. Махають в повітрі жіночі парасолі, чується вереск, дикий, хижий, що переривається окремими вигуками...

— Бий чекіста... бий падлюку...

— Сволоч... сволоч... верещить літня жінка в модному капелюсі, з букетом квіток в руках, топаючи несамовито ногами. Дайте мені його... я йому очі повиймаю, я йому жили повимотую... Сволоч... Комуністична сволоч...

Всього кроків на сорок стоїть панський екіпаж, оточений генералами з почесною вартою... Графиня стає на ноги й дивиться крізь золоту лорнетку. Обличчя її не виявляє жалю... По голосних криках вона розуміє, в чім справа: розправляються з чекістом.

— Тяжка, але заслужена кара... — нарешті вимовляє вона. Ніздрі їй роздуваються, вона наче втягує з насолодою повітря, з якого несеться верещання жіночих голосів, стогін, удари по м'якому...

— Я думаю, — звертається вона до генералів: — наш добрий нарід прекрасно сам справиться з своїми ворогами... не треба тільки йому заважати.

А юрба, наче живий клубок, наче купа хробаків, ворухиться на однім місці. Ось дехто вже починає видиратися з натовпу.

Красно одягнена жінка через силу проштовхується. Рукави її жакета розідрані, капелюха немає, волосся скуйовджене. В руках у неї парасоля зі скривавленим кінчиком. Вираз нелюдської пожадливої жорстокості застиг в куточках її напіврозчиненого рота, заховався в великих нетямущих очах... вона хитається...

— Ура, добра армія!.. — хрипко кричить вона: — Я йому в око, в око... парасолею проткнула чекістське око, щоб знав...

Піна вкриває її уста... очі божевільні...

І де не глянеш — скрізь той же вираз божевілья на обличчях, скрізь дикі вигуки:

— Ура, добра армія!..

Лежить в куряві майдану грудя пошматованого людського м'яса, що за кілька хвилин була ще людиною...

Оглядаючись на неї, тікають дядьки до своїх возів, хрестяться...

— Чоловіка убили...

— Хто?

— Пани убили, тут... на генеральських очах.

— Защо?

Немає відповіді. Неспокійно дивляться очі на всі боки: чи не підслухав хто, чи не помітив захованої думки.

*

Валками потяглися вози з непроданими овочами, борошном... Поганяють дядьки своїх коників...

При виїзді з міста збилися до купи, застопорилися, змішалися з петлюрівськими частинами, що відступають.

Висипали люди з хат, поставали на брамах, гомонять, шумлять, як ліс од вітру...

Це робітники, жінки їх, діти.

Суворо-насмішкувато дивляться вони на петлюрців:

— Скатертю дорожка!

Ідуть петлюрці мовчки, не дивляться в боки: соромно чомусь.

— Чому так хутко, пани, поспішаєте? — виринає з купки людей, що стоїть біля брами, чийсь глузливий голос: — Мало погостювали... мало. Чи, бува, доброї армії не злякалися?

Не дивляться в боки січові стрільці... червоніють під грядом глузлих слів обличчя.

— Просимо: зостаньтеся! — запрошують з натовпу: — Сюди йшли непрохані від більшовиків рятувати, а тепер просимо — залишайтеся, від доброї армії земляків порятуйте!

— Радійте, паночки: тепер ваша добра армія нас, робітників беззбройних, на вулицях вбиває.

— Коли вас добра армія просила, ви йшли, тепер ми просимо — визволяйте...

— Хіба не до смаку вам, паночки, з нами компанію водити?

— Спасібі вам — визволителі!..

— Ідіть скорше... — несеться з другої купки: — не затримуйтеся, панове визволителі... а то добра армія нажене — шомполів дасть...

— Дала вже...

— Та ми ще допоможемо...

— Щоб не визволяли...

— Зрадники...

Прорвався застій... рушили... Стукнули сотні закаблуків по шоссі, густіша стала курява.

— Добре їм денікинці нашкипидарили... Тепер мабуть аж в Кам'янці спиняться, як пекти перестане.

— Хо, хо, хо!..

— Визволителі.

— Ха, ха, ха!..

— Скільки від Деникина дістали, щоб робітників бити?

— Сховайте ті гроші, бо ще вкрадуть...

Неначе схиляються голови січовиків.

Лише один не витерпів... Виступив з лави й прожогом кинувся до юрби, звідки сипалися насмійки.

Грізно дивляться його очі. Сказати щось хоче, та слів не знаходить. В безсилій злості переводить він погляд з одного обличчя на друге... Скрізь холодні, насмійкуваті, недоброзичливі обличчя, ні один погляд не спускається перед ним.

Раптом він виймає з пахви свого багнета й з усієї сили вганяє його край дороги біля стовбочка. Б'є закаблукою раз, другий... доки не зрівнявся він з землею.

— Я за ним ще вернусь! — хрипким голосом кидає він до юрби.

— Я за ним ще прийду! — ще раз обертається він, наздоганяючи своїх і погрожуючи кулаком.

— Тоді вже наша влада буде! — кричить йому Максим: а ми, братішка, з бандістами не знаємося... не пустимо...

— Не буде вашої влади! — істерично викрикує чийсь голос з автомобіля, що враз спинився.

— Не буде більшовицької, а ні деникинської... буде наша — влада Української Народньої Республіки... — несамовито кричить з автомобіля молодий юнак.

Саме проти нас стоїть автомобіль з юнаком. Я дивлюся на його обличчя... З ним ще троє... Один, у касці січових стрільців, обернувся на другий бік.

— Мітюжок... — іронічно вигукує хтось: — Не треба! чули вже!!.

— Хай живе народня республіка! — гукає юнак.

В руках його з'являється жовтоблакитний прапор.

— Трясця на твою республіку!.. — голосно відповідає якась жінка в українській вишиваній сорочці: — Забирайся з нею під три чорти! Деникину на послугу твоя республіка!..

— Хай живе отаман Петлюра! — ще несамовітше гукає юнак, вище підіймаючи прапора.

— Деникинська шлюха, польська курва твій Петлюра! — гукають з натовпу.

Грудки землі летять в автомобіль, в прапор, грудки мокрої грязюки. Голова в січовій касці обернулася. Жіноче обличчя з чорними косами. Гнівним поглядом обводить вона натовп, і ми зустрічаємось очима.

— Гануся!

Червоною фарбою заливається Ганусине обличчя. Вона щось хоче сказати, але пущена чиеюсь рукою грудка грязюки забруджує їй обличчя.

Регіт, злбний, глузливий розлягається по натовпу.

— Гади! — кричить Гануся.

— Шлюха! Петлюрівську шлюху багном!.. — гуде юрба.

Гануся безпорадно закриває руками обличчя, наче дитина від тяжкої образи й опускається в автомобіль. Стукає мотор. Сморід бензину, дим... автомобіль рушає...

— Улю, лю, лю, ата, та, та, — несеться йому вслід.

Я бачу, як постаті в автомобілі обертаються. Мені здається, що обернулася до нас і залізна каска... витягнулася рука, блиснуло щось... Кілька сухих, коротких пострілів пролунало з автомобілю...

— Падлюки!.. — заревла юрба й кинулася навздогін. Але раптом спинилася.

З-за рогу вискочила кіннота... Деникинський роз'їзд...

Спинили коней... дивляться вслід останнім лавам петлюрівців...

— Здорово... — оскиряється донський козак, один з роз'їзду: Більшовиків, значить, прогнали... Петлюра сама втекла... Значить, тепер єсть освобожденний город Киев, которий мать городов русских...

І козак зухвало дивиться на юрбу.

— Ходім, Сашко, тягне мене Максим.

— А й справді ходім, — підтримує його один з товаришів: — Я тільки що з Хрещатика. Там юрба комуністів б'є.. Тепер по хатах треба пересидіти...

*

З міста доносилася музика, часом залітали вигуки людських голосів. То панство, що визволилося з-під більшовицької влади, справляло свій тріумф, мстилося за пережиті хвилини страху...

А з боку шосе не долітало жодного звуку. Мовчки, без пісень, хутко ступали січовики, похнюпивши голови. Тікала козацька старшина, тягнула за собою маси селянські. Об чім думали вони, чому голови позвішувалися на груди?

А з ними й Гануся. Як жива вона стояла перед очима. З войовничим виглядом, з гордими очима... залитим брудом обличчям і зблідлими від образливого слова устами.

Чи зрозуміла вона, що грудка грязюки була пущена рукою тих, про кого вона думала, що визволяє від ненависної більшовицької влади, що ганьблिवе слово сказали ті, від кого вона сподівалася на вдячність за визволення?

Чи зрозуміла вона це? Чи навчить це її чогось?

В місті гриміла музика... В місті справляло тріумф переможне панство.

В робітничих кварталах на околицях панувала тиша. Не світилися вікна.

В тиші, в темноті, трудящі зустріли панське свято та готувалися до боротьби, нової боротьби за своє визволення.

І нікому не було діла до образи, нанесеної нерозумній жінці. Не викликала ця жінка ні в кому ні співчуття, а ні жалю.

Іде вона кудись в незнану далечінь... блукає манівцями.

Чи вийде колись на певний шлях?

З ворогами нашими, з моїми ворогами потонула вона в пітьмі ночі, поринула в царство темряви.

— Чи вирине з нього? Чи піде колись з нами до світлого майбутнього?

По вулицях вже засновигали зловісні тіні. Запрацювала вже денкинська контр-розвідка. Думки про знущання, муки, смерть навівають ці тіні...

Але прогнати одну думку вони все-ж безсилі...

— Де вона, жінка з забрудженим обличчям і зблідлими від жаху образи устами? — Що на неї чекає?

*

Кілька років минуло. Небагато, здається, а так багато змінилося. Не раз за цей час згадував за Ганусю, не раз думав, що не доведеться вже більш побачити.

Але... одного разу на сходах відбудованого великого будинку, залитого сяйвом електричного світла, переповненого молодю юрбою здорових, бадьорих, дужих, що світло й радісно дивляться в майбутнє, серед цієї юрби побачив я колись таке знайоме мені обличчя.

Це було на святі будівництва нового життя поновленої людськості. На святі молоді культури звільнених трудящих, де мовою українського селянина, українського робітника виголошувано слова волі, слова любови й братерства до всесвіту, де раділи з перших паростків української культури, що почала розвиватися під захистом червоного стягу робітничо-селянської влади.

Тут писалося нові сторінки книги життя, світлими фарбами замість тих, що позаливані були колись кров'ю. Кров'ю, що щедро лилася ніби то за право рідної культури, рідної мови...

І ніхто жодним словом не згадував про колишне, про страшне минуле... Тільки Гануся своїм личком нагадала... викликала старі образи. Наче далеко десь заграла чарівна музика. Наче теплим вітром її донесло... і разом з нею тривогу.

— Ну? — питає Гануся й зовсім по-старому голосно сміється: — Раді, що побачили?

Чи радий я? Я не знаю. Так, здається, давно це було — остання наша зустріч. І стільки спогадів зворушилось. Пахнуло таємницею з гушавини лісової, застрекотили в вухах кулемети, виплило біле обличчя Бронки, Данилова могила пригадалася... Чи радий я?

— Чого ви тут? — несподівано для себе питаю Ганусі.

— На вас подивитися... — В згуках Ганусиноного голосу прибавилися нові нотки... та й дзвіночок надтріснув.

Ми сходимо по широких сходах. Небо, як п'ять років назад, дивиться на нас своїми зорями. Із скверика долітають голоси й тихий регіт. Життя спокійно, безжурно тече, як хвилі великої річки в ясну погоду. І тільки Гануся з далекого минулого принесла з собою спогади про неспокій, боротьбу, про брязкіт заліза, кров і смерть.

— Чи радий я?..

Гануся нецеремонно бере мене під руку.

— Ну скажіть, чи згадували ви за мене.

— А ви як - би хотіли?

— Щоб згадували...

— Чому?

— Щоб нерівності уникнути: бо я вас частенько згадувала.

— Добром чи лихом?

Гануся скоса дивиться на мене.

— Не будьте цікаві, бо й так вже скоро зістаритеся!

— Не буду...

— А кортить? — Гануся сміється й зазирає мені в вічі. Нові рухи... штучно омизливі... Видно наслідок нової засвоєної манери. Уся вона, здається, повита якоюсь таємницею.

— Чого ви тут? — знову мимоволі вилітає у мене.

— От неймовірний... Адже - ж я сказала — вас побачити!

— Звідки ви з'явилися?

— З минулого...

— Чого - ж вам треба?

— Забрати вас з собою.

— Куди?

— В минуле... хочете...

Я не хочу сказати — так, але чомусь не наслідуюсь відповісти — ні...

Поки вагаюся, Гануся сама вирішує справу.

— Спершу ми будемо їсти морозжене...

— В минулому? — іронічно запитую я.

— Ні, в майбутньому, — обрізує Гануся й мрійно додає: — потім майбутнє перетвориться в дійсність, а дійсність в минуле.

Останні слова вона вимовляє в дверях кав'ярні.

— Ось перше перетворення вже одбулося, — говорить Гануся, ковтаючи морозжене: — Те, що було майбутнім, стало дійсністю. Тепер, коли хочете, помандруємо далі — назад.

— Яким же чином?

Гануся замислилася...

— Ви знаєте, ми всі, та й я... частенько робимо мандрівки в минуле... Доби нашого життя проходять в ньому, часто тільки минулим ми й живемо. А потім виліземо, глянемо... страшно стане... і знову назад до свого минулого... що вже ніколи-ніколи мабуть не вернеться...

— Хто це: ми всі?

Гануся не відповідає. Очі в неї стали задумливі, сумні... наче, справді, вона нічого не бачила, крім свого, милого їй, минулого...

— Це так легко... Треба тільки згадати якийсь момент з минулого... пригадати якесь слово, що промовляли, пригадати інтонацію й голосно проказати його, як колись... І тоді все виросте раптом перед очима, як було колись... і ті-ж самі почуття прокинуться й запанують над вами... Спробуйте... хочете?

Я не вірю в Ганусин спосіб... Але почуваю її глибоку віру в нього. Якось чудно ця віра починає впливати на мене... Але я не можу спинитися думками ні на одному моменті минулого, не можу пригадати жодного слова з минулого... все біжить в моїх спогадах, один образ змінюється другим, не можу зосередитися. Гануся притягає занадто багато уваги в дійсності, щоб я міг перенестися думками до минулого. Вона так змінилася, стала така неподібна на ту стару Ганусю, що я знав колись, на мою Ганусю. Омизливі нотки в голосі, нездоровий блискіт очей, занадто червоні уста, занадто елегантська сукня, замість звичайного убрання, що колись так пасувало Ганусі й, нарешті, що мені здається цілком неприродним,— напудрене обличчя...

Гануся, вичікуючи, дивиться на мене.

— Ех, ви!..— нарешті презирливо кидає вона:— Краще їжте морожене!

Від інтонації Ганусиноного голосу мені стає трохи соромно. Мовчки я доїдаю морожене. Потім запалюю цигарку...

— Дайте й мені!..

Мабуть моє обличчя виявляє надзвичайне дивування.

— Вам?— неймовірно перепитую.

— Навчилася... не дивуйтесь...— кидає Гануся:— Та хіба тільки цього навчилася?...— виклик і сум вчулися мені в Ганусинім голосі...

— Чого ще?— хочеться мені запитати... я чую, що й Гануся чекає на це запитання й утримуюсь від нього. Напудрене обличчя, елегантська сукня, занадто червоні уста утримують мене. Я не знаю, що відповідь Гануся, але боюся її відповіді й не хочу її.

Проходять хвилини мовчанки... кожен думає своє... Коли раптом:

— Ну, а тепер скажи, Сашка, мене ти любиш?

Я здригаюся... я готовий розсердитися... Але Ганусин голос, такий знайомий мені, минулий голос продовжує:

— Тільки орли дивляться просто на сонце. Тільки люди подібні до орлів дивляться просто правді в вічі. Колись я тебе вважала за орла... Скажи правду: любиш?

Як тихо стало в кав'ярні... Так тихо було, коли я п'ять років назад на це Ганусине запитання одповів — „ні“...

Ганусині очі — таємниця. Вона дивиться на мене, а я не знаю, кого вона бачить... Не знаю, чи чекає вона відповіді тепер, нині, чи може прислухається до голосів минулого?..

— Ну що? — м'яко й нетерпляче вимовляє Гануся: — я чекаю...

Щось незрозуміле робиться зо мною. Давно забуте почуття підіймається з невідомої глибини, росте, опановує... Так яскраво пригадується незабутня ніч, я наново відчуваю пережите вже хитання, хочеться викреслити колись сказане ні. Я хочу щось сказати... сам не знаю, яке слово зараз зірветься з моїх уст...

А Гануся вже регоче... Тільки не радісний цей сміх...

— Злякалися?.. Не бійтеся... Це я просто пригадати вам хотіла... Ви не забули?..

— Ні... не забув...

Личко Ганусі засвітилося.

— Ви все пам'ятаєте... що тоді було?..

— Так... здається, все.

Очі Ганусі мрійно дивляться в далечінь... в далечінь минулого.

— Пам'ятаєте, ... я зустріла вас тоді на кладовищу... Це було так несподівано... А потім... Чому тоді ви не знали всього?..

— Чого, Ганусю?

Вона не чує.

— Я хотіла вам тоді все, все розказати. Мені здалося, що ви прийшли тоді, як світлий казковий принц, щоб вивести мене з темряви... я готова була йти за вами на край світу...

— І замість того ви прогнали мене.

— Через дрібничку, через випадок... В вашому погляді, в тоні вашого голосу, коли ви питали про цукроварню, мені вчулося, що ви прийшли не для мене, а для тієї... другої... що ви її кохаєте...

Захмарилося личко Ганусі.

— Як я потім гризлася... Якими довгими були ці хвилини до вечора, коли я наважилася ще раз прийти до вас... на хвилину... На таку хвилину, що вирішують долю цілого життя... Ну й вирішила... А я йшла до вас, щоб сказати, що піду з вами, тільки з вами...

— А як же чоловік, Ганусю?

На мить очі Ганусині блиснули гнівом і одразу потухли.

— Чоловік? — перепитує вона сумно: — Так, це правда... у мене був чоловік... Тарас Сухий... Але, коли я тоді йшла до вас, до Бронки... у мене ще чоловіка не було...

— Як? — майже скрикую я: — Адже - ж ви сказали, що прийшли повідомити мене про ваш шлюб...

— Так, я сказала... але... неправду... Що ви на мене так дивитесь?.. — Уста Ганусині кривляться в болісну осмішку: — не могла - ж я сказати вам, що люблю вас, що хочу йти за вами, коли побачила вас в обіймах другої... Я не знаю, чого я тоді хотіла... я хотіла зробити боляче й вам і... їй... А може ще сподівалася, що це непорозуміння... хотіла викликати вас на правду... ну і викликала... од вас довідалася, що ви любите... не мене, а другу...

Так і було... як оповідає Гануся... Я сам, ніхто інший, тоді відповів їй... вона запитала, а я сказав — ні... Випадок... каже Гануся...

Мені здається, хтось грізний, неблаганний прийшов... і дивиться на мене... суворо дивиться...

А Гануся оповідає.

Тяжкі то були часи для неї, перед тим, як ми зустрілися... Брата втратила, батька загубила... зневір'я до своїх почало рости... Бачила сваволю гетьманців, насильство гайдамаків, чула стогін трудящих... ясно ставало, що правда не на боці тих, з ким вона була... А Тарас не давав їй спокою. Він обсипав мене поклепами, дискредитував нашу справу, говорив про смертельну образу, що я йому наніс, присягався кров'ю змити її, надокучав їй своїм коханням і благав стати його дружиною... не дивлючись ні на що... А вона думала за мене... в мені шукала порятунку... За тим ішла до мене, шукаючи мене у Бронки і замість того довідалася, що... я люблю Бронку...

— Адже-ж збрехав я тоді!..— несамовитим шепотом виривається з моїх уст...

Знову болісна осмішка, що складається протягом довгих годин настирливої безпорадної думки, кривить Ганусині уста... Серце в'яне від Ганусиної осмішки.

— Так ось, тільки через цю брехню я пішла до Тараса й згодилася стати його дружиною...— Чуєте, Сашка? тільки через цю брехню...

Той неблаганний, що прийшов, здається, ще грізніше, ще суворіше дивиться на мене. Щось одповісти я мушу, але вуста німіють перед його грізним поглядом, перед болісною осмішкою Ганусі...

А вона оповідає... другого дня довідалася про нашу пригоду, думала, що й мене забито, перевірилася незабаром, що це вигадка... і так боялася, що я можу подумати, ніби то вона стала причиною нашої пригоди... Ця думка часами ставала страшнішою за саму смерть.

— Ви не думаете, що то я винна вашого провалу... і Брончиної смерті? А, Сашка, не думаете?

— Що ви, Ганусю...— поспішно відповідаю я.

Пильно дивиться на мене Гануся... важко дихає... нарешті:

— Ви можете зараз же арештувати, або убити мене... Я цього винна... Це я сказала Тарасові, де ви перебуваєте... Я сказала, що він може помститися, як колись хотів, може кров'ю змити образу. Він зараз же вискочив, потім повернув, з злісною радістю сказав, що вже помстився... Я зомліла... а він скористався з цього... дістав свою нагороду... забрудив мою душу й тіло.

Прості Ганусині слова, але жахом вони сповнюють душу... холодно, страшно стає.

А Гануся оповідає.

До всіх мук додався страх за моє життя. Кожна чутка за мене викликала злість Тарасову. І кожного разу, коли вона бачила на його обличчю радість, вона тримтіла від страху почути звістку про мене... Забрали Київ... Від Тараса вона знала, що я там... Тарас лютував... Одного разу вона побачила мене в вікно театру... З нею був петлюрівський старшина, закоханий в неї. Його вона благала попередити мене, він не хотів, odmовлявся... потім згодився... за нагороду. „Прихильністю“ своєю мусила заплатити Гануся за моє життя.

— Чи можете ви простити, Сашка?

— Що простити?

— Все... і пролиту кров і засоби боротьби... й... засоби рятування...

Я думаю над Ганусиними словами...

— Ви переможці... — з утомою в голосі говорить вона: тепер ви сердечні, добрі... Ви багатьох прощаєте... невідомо тільки, чи щиро...

— А ви щиро потребуєте нашого прощення?..

— Так щиро, як ви прощаєте...

Що хоче сказати Гануся?

— Але знаєте... не той борець, хто поборе, а хто викрутиться.

— Це ви до чого?

— Так... ні до чого... Я хотіла сказати, що може не стільки вини на нас, скільки на випадку... Ось через що я тепер не з вами?.. через випадок... А винні виходимо ми... Ви можете мені простити?

— Мені нема за що прощати вам, Ганусю...

Павза.

— Мені душно... хочу на простір, на повітря...

Вулиця повна святочної юрби... Човгають ноги по широких панелях, чути гомін, сміх... Світить електрика, дзвенять трамваї...

Гануся з цікавістю дивиться навкруги...

— Зовсім, як у європейському місті. Неначе нічого не було, ні війни, ні руйни...

Вона тулиться до мене... Мені здається, що наша розмова наблизила мене до неї... і вона вже не уявляється мені такою чужою, як в перші хвилини зустрічі.

— Не хочу тут бути, — говорить Гануся: — Тут однаково, як у Варшаві... або в якому іншому місті закордоном, — похапливо додає вона: — Не почуваш свого рідного. Ходім на Дніпро, на човен... може він розвіє мою тугу...

Хлюпають лагідно хвилі старого Дніпра, вогники човнів перерізають темряву. Що далі від берега, то густіша чорна стіна: не розбереш — берег то чи хмара... Легко дихається... повітря повне вогкості, прохолоди...

— Ой був собі в Січі козак

По прізвищу Чалий.

Породив він сина Сава

Козакам на славу.

зспівує повним голосом Гануся.

І голос змінився. Дужчий він став, але щось ніби тріснуло в ньому, потьманішав він. Такий голос міг би належати колишній великій артистці, що пережила свою славу. А тепер він дивно гармоніює з колишньою козацькою славою, дивно пасує до хвиль постарілого Дніпра. Давно ця пісня складалася, постаріла вона, як і голос Ганусин... та й Дніпро вже не той став, що колись був...

Оповідает Ганусина пісня - дума про те, як Сава з панамі зв'язався, як з панянкою одружився, як син у нього народився... малий Сава. Не знає Сава, чи правдивим шляхом пішов, сумнів мучить, чи лиха не зробив братам своїм, з панамі злигавшися... Може Сава малий, як виросте, помилки батька свого виправить? — думає Сава. А на дворі коні тупочуть... гості приїхали. Гнат Голий — побратимом був, това-

чишем, тепер як ворог з ним б'ється, зрадником називає... З добром ри лихом приїхав? Як побратим, чи як ворог?

Ллється Ганусина пісня - дума. Оповідає про стару пригоду, що сотні років назад одбулася, а наче про сучасне співає, наче Гнат Голий, Сава великий та й малий Сава добре їй відомі.

— Чим частуватимеш нас, Саво? питає Гнат. Ніяковіє Сава, вклоняється низько, на хрестини до сина просить, за кумів бути. „Ой не пити нам з тобою меду - вина, Саво, не кумувати“, — одповідає Гнат. За шаблюку гостру хапається, братньою рукою удару смертельного завдає, за зраду карає, сльози утирає: „Краще, брате, тобі в землі сирій лежати, ніж на глум козацтву пробувати“...

Закінчила Гануся свою пісню - оповідання. Замовкла.

Хлюпочуться хвилі Дніпрові, тихенько посувається наш човен.

— Краще, Саво, тобі в землі сирій лежати, ніж на глум козацтву пробувати... — повторює Гануся.

— Як ви думаєте, чи легко було Гнатові Саву убити? — питає зне-нацька вона: — Побратимом був, любив його...

— Громадська справа була дорожча Гнатові за особисті симпатії, — тихенько одповідаю я.

— Так, тільки кожний розумів її по-своєму. Сава полював на Гната, а Гнат на Саву. Сава думав, що на його боці правда, а Гнат, що на його... А де була правда, й досі невідомо...

Тихо, зовсім тихо стало на Дніпрі. Замислилася Гануся й раптом:

— А що сталося з малим Савою, Сашко?

— Невідомо, Ганусю.

— Мені здається, — роздумливо говорить Гануся: — що багато тепер розвелоса Сав і Гнатів... у багатьох і Сави малі єсть... От і ми з вами... Могло - б так статися, що один з нас зробився Савою, а дру-гий Гнатов? Правда, Сашка... могло б?

— Можливо... — погоджуюся я...

— А хто - ж з нас Сава, а хто Гнат?

— Сава ляхам панам передався, Ганусю, проти трудящих пішов.

— Сава при владі став — перебила Гануся: карні загони органі-зовував, православну віру — українську культуру помогав нищити...

Нотки гострої образи вчуваються в Ганусинім голосі.

На весла налягаю, гатку обійти треба. Крутить вода, голосно дзюр-чить біля човна, наче сердиться за щось. Коливається наш хисткий човник, от - от, здається, перекинеться... Вїхали в тиху заводь і за-спокоїлося все... А попереду знову гатка... знову вода крутитиме, знову захитається наш човник... Не море бурхливе, не океан життя людського, а лише Дніпро старий. А скільки тут біля берега човнів розбилося об гостре каміння, скільки людей загинуло, плавців необе-режних. Ось манячить зловісний камінь на краю гатки... скільки люд-ських офір принесено йому. Так це - ж тільки гатка на річці... А в життю скільки таких гаток?

— Як ви думаєте, малий Сава виправив помилки свого батька? — запитує Гануся?

— Невідомо, Ганусю.

— Так, це осталося невідоме... Багато залишилося невідомого в минулому... а ще більше в майбутнім. Це страшно.

— Що страшно, Ганусю?

— Невідоме... Саві мабуть було страшно вмирати, бо він боявся, щоб Сава малий не продовжив його помилки... ви не думаете цього, Сашко?

Гануся дістає кешенькового лихтарика, засвічує його. Потім здіймає з шиї медальйона на золотім ланцюжку й простягає мені.

— Подивіться... це теж малий Сава... Мабуть на те й на світ народився, щоб провини свого батька виправити... або може не батька, а матери... —останні слова Гануся закінчує невеселим сміхом.

Голівка хлопчика років чотирьох дивиться на мене з рямців медальйону. Дивно якось риси його дитячого обличчя нагадують Ганусю... і ще когось... Кого саме, не можу розібрати...

— Це ваш син? — питаю в Ганусі.

— Я хотіла його виховати, щоб він продовжував діло свого батька... але... — Гануся замовкає.

— Що ж сталося?

Гануся немов не чує.

— Бо я любила й люблю його... їх... сина й батька.

Нащо вона мені розповідає про це? — ворушиться недоброзичлива думка до Ганусі. Щоб знову вколоти, ущипнути мене. Ні... я не чув навіть, що вона сказала. І голосом самим звичайним запитую:

— До речі... де він тепер, ваш чоловік... Тарас Сухий, так, здається, його прізвище?

З байдужим виглядом берусь за весла й починаю гresti дужче... Своєчасно... понурий камінь на гатці вже недалеко... Вже захлюпотіла, закипіла вода під човном... Зловісне й понуре це хлюпотіння, як голий пісок на березі й низькі куці лоз.

— Тарас ненавидів цю дитину... — нарешті вимовляє Гануся: — Тарас ненавидів і мене за неї.

Похмуро-зловісні води Дніпра, похмурніший силует гатки звеликим каменем, а ще похмурніший Ганусин голос...

— І я не знаю, де він, мій малий Сава... навіть не знаю, чи живий він.

Ми зрівнялися вже з гаткою. Гануся випустила правило. Човен став боком... хвиля б'є в нього... от, от перекине... Треба виправити... і я з усіх сил працюю веслами...

— Ви не слухаєте. Вам це не цікаво?

Невже Гануся не помічає, що тепер треба зосередити увагу лише на човні... Божевільна... вона підводиться з місця й пересовується на лаву біля мене... Підіймає лихтарика, засвічує його...

— Однаково... Ви мусите слухати...

— Почекайте хвилину, — хочу сказати Ганусі, але її рух в човні знову одкинув його ближче до страшного каменя. Керма піднялася вгору, стало важче правити... Не можна загубити жодного моменту, бо перекинемося... З усіх сил загібаю правим веслом.

А Гануся наче нічого не помічає.

— Дивіться... — вона підносить до моїх очей медальйона, засліплює мене світлом свого лихтарика: — Ви бачите... в другій половині дитячі кучері...

Я не бачу нічого... я гребу...

— Це його кучері... Тарас не любив його й за них.

Сам він був чорнявий, а кучері малого Сави — русяві... як у вас... Раптом перестаю гребти й дивлюся на Ганусю.

— Так... за це його не любив Тарас... А ще більше за те, що він народився через три місяці після того, як Бронку вбито... Я не думаю про човен... не помічаю, що нас несе просто на камінь... Я дивлюся на Ганусю.

— Він зародився в ту ніч, коли на арсеналі повстали робітники... Пам'ятаєте?. Коли ви проспали свою Ганусю...

Невже це правда? Безглуздо дивлюся на Ганусю й на камінь, куди нас несе хвиля... Через півхвилини ми ударимося... блиснула свідомість і погасла... Руки заніміли...

— Про це я вам хотіла сказати тоді ще, а ось говорю тепер... коли вже пізно... Пізно, Сашка?

— Ні, ще не пізно, хочу я скрикнути... коли тільки нас зараз не розіб'є об камінь.

Неподоланна жадова життя охоплює мене... жадова боротьби... Дужим ударом весла я затримую хід човна... як-раз своєчасно... Менш ніж через секунду ми були-б борюкалися у воді... Ще б'ю веслом по воді... На вершечок він подався вперед... Аби тільки виплисти з цього місця вбік, на п'ять, шість кроків... І з усієї сили я борюся з оскаженою течією...

А Гануся наче нічого не помічає...

— Ти мовчиш, не відповідаєш...

Вона низько нахилиється до мене... Мені важче грести... але я боюся їй щось сказати... Не зрозуміє і зараз-же щось страшне скоїться... Ще півхвилини й тоді...

— Коли я zostавалася з ним сама, я цілувала його і звала Сашкою... — чую над вухом шепотіння Ганусі... — чуєш?.. Сашкою... Але ти мовчиш. Тобі це однаково... Ну то слухай ще... я всіх, кого цілувала, звала Сашкою, в пам'ять мого навчителя... Пам'ятаєш?.. Тобі й це однаково? Їх було у мене багато, я всім казала, що люблю... чуєш?.. Я їх цілувала ось так...

Ганусині уста вп'ялися в мої. Руки охопили мою шию, весла випали...

Помутилося в голові... забулося все... руки потяглися до Ганусі... І в цей час човен з силою вдарився облачком об зловісний камінь, черпнув води й нахилився. Від щтовхана я перехилився на облавок, мені здалося, що Ганусині руки підштовхнули мене, я випав у воду, а човен одійшов від гатки... Поринув у темні хвилі, виринув і ударився головою об щось тверде, мабуть об днище човна... й поринув знову.

Коли виринув удруге, мене течією однесло від гатки й несло прич від берега. Я напружував усі сили, щоб наблизитися до нього. Мій одяг тягнув мене на дно.

— Де Гануся? Мовчить темнота... Тільки вода дзюрчить... тільки чорною смугою грозить беріг.

— Ганусю! — кричу я й з усіх сил пливу до берега...

— Перекинулася, потонула... — жахом наповнюється свідомість. Не хочеться боротися з хвилями... Все однаково...

І раптом з ночної їмли я чую ... чи справді чую, може то галюцинація?..

Зелена рута, жовтий цвіт,
Не піду за тебе, піду в світ.
Бодай тебе, любий, чорт забрав,
Як ти мене любив, та не взяв

Потім щось захлюпало по воді... Може веслом хто ударив, а може .. Більш я нічого не чув...

З великими труднощами доплив я до берега.
До світа лежав на піску в мокрій одежі. Не було сил встати.
Потім, як розвиднілося, хитаючись, пішов...
На Дніпрі жодного човна.

Велика річка Дніпро... чимало крові-сліз несуть його води, чимало розбитих човнів ховає він у своїх глибинах, чимало уламків викидає на беріг... Вередливий він... то грізний, то милостивий...

Куди - ж він заніс мою Ганусю?

Одкраяв, забрав у мене назавжди, чи тихесенько висадив на берег?
Чи зрозумів він її тайну, чи її тайна залишилася нерозгаданою для всіх, а може й для самої Ганусі?

Я не знаю, чи довідаюся колись про це.

Я просто чую страшну, нелюдську втому.

Немає в мені почуття образи...

Тільки сум... та жаль...

Так шкода мені Ганусі... шкода малого Сави, про якого я так несподівано довідався на те тільки, щоб одразу його загубити і... чомусь шкода самого себе.